

Žečpospoļitas dališanas (1772–1795) – to vērtējums poļu vēsturiskajā literatūrā

View of Polish Historiography on Partitions of Polish-Lithuanian Commonwealth (*Rzeczpospolita*) (1772–1795)

Edvards Seliška, *Mg. hist.*

Lielbritānijas un Ziemeļīrijas Apvienotās Karalistes

vēstniecības Latvijā prokonsuls

J. Alunāna iela 5, Rīga, LV-1010

E-pasts: edvards.seliska@fco.gov.uk

Raksts pievēršas jautājumam, kā kopš 18. gadsimta līdz pat mūsdienām atstājies poļu vēsturnieku skatījums uz Polijas–Lietuvas valsts (Žečpospoļitas) dališanām (1772–1795). Analizēts, kā vēsturnieku politiskā pārlicība un laikmeta norises ietekmējušas pagātnes vērtējumu un kā pakāpeniski izveidojies uzskats gan par “pašu poļu vainu un spēju atdzimt” (iekšējiem faktoriem), gan par “kaimiņvalstu alkatību” (ārējiem faktoriem). Vēsturnieki, analizējot dališanu cēloņus un iemeslus, nereti centās atbildēt uz aktuālajiem politiskajiem jautājumiem – piemēram, vai 19. gadsimta sacelšanās bija vajadzīgas. Tas ilgtermiņā veidoja attieksmi pret Vāciju, Krieviju, arī Franciju un Lielbritāniju.

Atslēgvārdi: Žečpospoļitas dališanas, Varšavas vēstures skola, Krakovas vēstures skola, šļahta, Staņislavs Augusts II.

The article deals with the issue of how the views of Polish historians on the Partition of the Polish-Lithuanian state (*Rzeczpospolita*) (1772–1795) have evolved over the period from the 18th century until today. The author analyses the influence of the political beliefs and era in which the historians lived upon perception of the past, gradually developing the notion of “Polish own guilt/ability for the rebirth” (internal factors) and “greed of the neighbouring countries” (external factors). Historians, when analysing the roots and causes of the Partitions, often sought to answer current political questions – for example, whether the 19th century uprisings were necessary. In the long term, the events at the end of 18th century contributed to shaping Polish attitude towards Germany, Russia, also France and Great Britain.

Keywords: Partitions of Polish-Lithuanian Commonwealth (*Rzeczpospolita*), Warsaw School of History, Krakow School of History, *szlachta*, Stanislaw August II.

Žečpospoļitas¹ dališanas ir visai neparasts notikums Eiropas vēsturē, ņemot vērā, ka isā laika posmā no politiskās kartes izzuda teritoriāli viena no lielākajām Eiropas valstīm. Vēlme nepieļaut Polijas–Lietuvas valsts atdzimšanu nostiprināja Krievijas, Prūsijas (vēlāk Vācijas impērijas) un Hāsburgu impērijas savienību, kura ilga līdz pat 19. gadsimta nogalei. Francijas Annāļu skolas vēsturnieks Robērs Mandrū (*Robert Mandrou*, 1921–1984) uzskatīja, ka Žečpospoļitas dališanas līdzās Amerikas neatkarības karam noslēdza absolūtisma laikmetu Eiropā (1649–1775).²

Dališanas gan Polijas vēsturniekiem, gan poļu sabiedrībā kopumā ir bijis viens no tiem jautājumiem, kas modināja un vēl aizvien modina asas emocijas, jo nereti norises 18. gadsimta beigās tiek saistītas ar aktuālajiem politiskajiem procesiem.

Dališanas skāra arī Latviju, tā kā to rezultātā pirmo reizi kopš 16. gadsimta Livonijas kariem visa mūsdienu Latvijas teritorija (Latgale – tolaik Inflantija (*Inflanty*) un Kurzeme un Zemgale – tolaik Kurzemes un Zemgales hercogiste (*Księstwo Kurlandii i Semigalii*)) atkal nonāca vienas valsts – šoreiz Krievijas impērijas – sastāvā. Līdz šim Latvijas vēsturnieku darbos dališanu tēma nedaudz skarta tikai Latgales vēstures kontekstā, iezīmējot Žečpospoļitu kā neglābjami pagrimušu ar vāju centrālo varu un valsts sadališanu kā loģisku iznākumu. Latviešu vēsturnieki galvenokārt balstījušies uz vācu vai krievu vēsturnieku darbiem, un to antipātijas/simpātijas pret dališanām noteica tas, vai tie pēc Otrā pasaules kara bija emigrācijā vai PSRS. 21. gadsimtā iznākušos darbos gan minēti arī reformu centieni un dažādie Polijas–Lietuvas politiskie strāvājumi 18. gadsimtā.³

Šajā rakstā hronoloģiski izsekots, kā attīstījies poļu vēsturnieku un vēsturisko skolu skatījums uz dališanām, izšķirot septiņus posmus poļu historiogrāfijā:

- 18. gadsimta nogale un Napoleona laikmets,

- romantisma laikmets,
- Krakovas skola pret Ļvovas–Varšavas skolu,
- Pirmais pasaules karš,
- starpkaru periods,
- 1945.–1989. gads,
- 20. gadsimta nogale un 21. gadsimta sākums.

Taču, lai labāk izprastu vēsturnieku analizētos procesus, balstoties uz poļu vēsturnieku darbiem, ievadnodaļā arī dots ieskats politiskajās norisēs Polijas–Lietuvas valstī dališanu laikmetā.

Rakstā analizēto darbu autori ir tie dališanu posmā specializējušies poļu vēsturnieki, kurus pašā Polijas historiogrāfijā pieņemts uzskatīt par ietekmīgākajiem.⁴ Tāpat arī iezīmēti politiskie apstākļi, kuri ietekmēja konkrēto vēsturnieku uzskatus.

18. gadsimts Polijas vēsturē tiek iedalīts divās daļās. Pirmā: Saksijas Vetīnu (*Wettin*) dinastija Žečpospoļitas tronī (1697–1763). Šis posms sabiedrības uztverē ir iesakņots kā pilnīga pagrimuma laiks. Daļa laikabiedru gan augsti vērtēja ap 30 gadu ilgo miera posmu.⁵ Apgaismība (Katoļu baznīcai bija būtiska loma tajā) Žečpospoļitā ienāca jau Vetīnu laikā, taču ērtības labad otrais 18. gadsimta posms tiek iesākts ar Žečpospoļitas pēdējā karaļa Staņislava II Augusta Poņatovska (*Stanisław August II Poniatowski*, 1732–1798) kāpšanu tronī 1764. gadā.⁶ Šis laikmets ietvēra visas trīs dališanas (Pirmā (I) 1772. gadā, Otrā (II) 1793. gadā, Trešā (III) 1795. gadā).

Žečpospoļitas dališana jānošķir no valsts vājuma un pagrimuma kopumā. Šis divas parādības ir savā starpā saistītas. Gan vēsturnieki, gan laikabiedri 18. gadsimta otrās puses notikumus saista ar 16.–17. gadsimtu (postošie kari ar Zviedriju, Turciju, Maskavu). Taču valsts vājuma cēloņi un iemesli ir daudz plašāks jautājums.

Poļu literatūru ietekmēja ārzemju laikabiedru rakstītais. Venēciešu avantūristam Džakomo Kazanovam (*Giacomo Girolamo*

Casanova), skotu filozofam Deividam Hjūmam (*David Hume*) un franču filozofam Šarlam Monteskjē (*Charles Montequieu*) Žečpospoļita bija patvaļīgu aristokrātu tirānija.⁷ Pēc Prūsijas karaļa Fridriha II (*Friedrich der Grosse*) un Krievijas imperatores Katrīnas II (*Jekaterina II*) pasūtījuma Voltērs (*François-Marie Arouet, Voltaire*, 1694–1778) rakstīja ļoti kritiski – reliģiskais fanātisms, tumsonība un dzimtbūšana. Abi monarhi (kaut to valstīs bija dzimtbūšana (!)), dalot Žečpospoļitu, uzlabojuši tās iedzīvotāju likteni.⁸

Baras konfederācijā (*Konfederacija barska*, 1768–1772)⁹ apvienojās apgaismoto magnātu¹⁰ jeb *Famīlijas*¹¹ pretinieki un pasūtīja Žanam Žakam Ruso (*Jean Jacques Rousseau*, 1712–1778) analizēt Žečpospoļitas iekārtu. Filozofs simpatizēja tās republikānismam, taču uzskatīja, ka tas nefunkcionē, ja tajā valda vēlētis (tātad vājš) karalis, *liberum veto*¹² un reliģiskā neiecietība (šo uzskatu poļu vēsturnieki 20. gadsimtā aktīvi apkaros), – agresīvi kaimiņi to iznīcinātu.¹³ Žečpospoļitā tikai garīdznieks Staņislavs Konarskis (*Stanisław Konarski*) brīdināja par šādu scenāriju.¹⁴ Franču vēsturnieks Klods Karlomāns de Ruljērs (*Claude Carloman de Rulhière*, 1735–1791) uzsvēra ārējo faktoru: valstij drauds ir agresīvi kaimiņi, bet aristokrātiskās republikas iekārta ir alternatīva pārvaldes forma, nevis atpalcība.¹⁵

Par dališanām izteicās paši dalītāji – 1772. gadā Fridrihs II īstenoja savu sapni – savienoja abas valsts daļas (Kēnigsbergu un Brandenburgu).¹⁶ Dališana gan bija pretrunā ar Katrīnas II vēlmi (to viņa rakstīja Fridriham II) – panākt, ka poļi Eiropā ir politiski izolēti un Krievija turpina pati kontrolēt Žečpospoļitu.¹⁷ Dilemma, vai šajās dališanās noteicošā bija Krievija vai Prūsija, literatūrā saglabājas aizvien. Katrīnas II minētie dališanu iemesli: a) Žečpospoļitas iekšējie nemieri 60.–70. gados;¹⁸ b) “vēsturiskā taisnīguma”

atjaunošana – Lietuvā līdz pat 17. gadsimtam valsts pārvaldes valoda bijusi krievu (*patiesībā – rutēņu valoda*) un dominējošā reliģija bijusi pareizticība (*nepiemin Uniātu baznīcu*).¹⁹ Šos argumentus pārņēma krievu vēsturnieki, attaisnojot ideju likvidēt “*atpalikušo Žečpospoļitu*”.²⁰ Ja krievu vēsturnieki piemin ārējos faktorus, tad primāri Prūsijas alkatību.²¹

Žečpospoļitas likvidēšanā poļu vēsturnieki saskata Katrīnas II ģeopolitiskās bažas, ka Žečpospoļita ir bīstams “jakobiņu” postenis pie impērijas robežām. Jebkādi Žečpospoļitas iekšējo reformu mēģinājumi 18. gadsimta nogalē tika skatīti kontekstā ar notikumiem Eiropā.²² Poļu vēsturnieku vidū pastāv viedoklis, ka sākotnēji Katrīna II nesaprata šļautas lomu Žečpospoļitas uzbūvē un nejuta, ka Žečpospoļitā pārmaiņu gars veidojas neatkarīgi no tā, kas notiek Francijā.²³

Apgaismības laikmetā teiktais par trūkumiem Žečpospoļitas pārvaldē ātri tika pārņemts vēsturiskajā literatūrā kā galvenais valsts likvidēšanas cēlonis.

Žečpospoļitas iekšējais un ārējais stāvoklis pēc I dališanas

Pēc I dališanas Žečpospoļitā iesākās laikmets, ko poļu vēsturnieki dēvē par karaļa un krievu vēstnieka kopīgo pārvaldi. Krievijas pārraudzībā sāka modernizēt armiju – gan tehniski, gan komandvadību, neatstājot armiju magnātu ziņā. Vismaz teorētiski tika izveidota nodokļu sistēma, lai varētu plānveidā finansēt armiju. Poļu historiogrāfija pozitīvi vērtē jebkādas valsts reformēšanas mēģinājumus, kuri to tuvināja apgaismotai pārvaldei. Pēc I dališanas karaļa vara bija ierobežota, kā reformu pretinieki to vēlējās. Taktiski Krievijas valstsvīri esot sadalījuši lomas, lai saglabātu ietekmi dažādās Žečpospoļitas grupās. Krievijas ietekmīgākais politiskais

darbnieks Grigorij Potjomkins (*Grigorij Potjomkin*, 1739–1791) atbalstīja reformu pretiniekus, bet mēreno reformu īstenotājus un karali – diplomāti ar ārlietu ministru Ņikitu Paņinu (*Nikita Panin*, 1718–1783). Tas saskanējās ar Krievijas vēlmi saglabāt bufervalsti starp sevi un Prūsiju.²⁴ Taču faktiski Krievijas ietekme nebija tik izteikta, kā tā vēlētos, un reformas rādīja, ka reformu pretinieki savu ietekmi nav vairs atjaunojuši.

18. gadsimta 70.–80. gados saasinājās Žečpospolitas dalītāju attiecības. Prūsijas attiecības ar Austriju saasinājās cīņā par ietekmi vācu zemēs. Savukārt Krievija sāka karu ar Turciju par izeju uz Melno jūru. Lielbritānija to uzskatīja par draudu līdzsvaram Eiropā un tādēļ ar Nīderlandi (kura konfliktēja ar Austriju) un Prūsiju, Zviedriju, Turciju izveidoja pret Hābsburgiem un Lielbritānijas sabiedroto Krieviju vērstu Loo savienību (1788). Tā nomainīja ne īpaši noturīgo “*dienvīdu aliansi*”, ko 60.–70. gados Francija vadīja pret Lielbritāniju, Krieviju un Prūsiju.²⁵

Poļu literatūrā pieņemts, ka tobrīd Žečpospolitā pastāvēja trīs politiskie grupējumi. *Hetmaņu partiju* vadīja magnāti, kuri ieņēma militāros amatus: Felikss Potockis (*Stanisław Szczęśny Feliks Potocki*, 1751–1805), Ževusku (*Rzewuscy*) un Branicku (*Braniccy*) dzimtas un viņu klienti. Mērķis bija saglabāt “zelta brīvības” un savu īpašumu autonomiju no centrālās varas. Poļu historiogrāfijā šo partiju kopš pirmsākumiem uzskata par nodevējiem. Šīs grupas politiskie uzskati par valsts pārvaldes organizēšanu bija izplatīti – par to liecina Baras konfederācijas popularitāte. Populārs gan nebija partijas prokrieviskums. G. Potjomkins atbalstīja Hetmaņus un kļuva dedzīgs Žečpospolitas dalīšanas atbalstītājs pēc tam, kad nepiepildījās viņa ambīcijas kāpt Žečpospolitas tronī (viņa dzimta cēlusies no Žečpospolitas šļahtas).²⁶

Pret Hetmaņiem bija *Patriotu partija*, kuru vadīja *Famīlija* un apgaismības ideālus atbalstošā Potocku ģimenes daļa – Ignācijs (*Ignacy*, 1750–1809) un Staņislavs Kostka (*Stanisław Kostka*, 1755–1821). Nebija retums, ka vienas magnātu dzimtas pārstāvji atradās pretējās nometnēs vai to uzskati radikāli mainījās.²⁷ Partija balstījās uz apgaismības ideāliem – likumdevējas, izpildu un tiesu varas līdzsvaru. Ar laiku uzskati kļuva radikālāki – atņemt tiesības manipulējamai bezzemes šļahtai; tronis nebūtu mantojams. Ārpolitiskā ziņā patrioti vēlējās atbrīvoties no Krievijas aizbildniecības un pievienoties Loo savienībai, ar Prūsijas palīdzību atgūstot Austrijai I dališanā zaudētās teritorijas.²⁸

Starp abām šīm grupām manevrēja karalis ar dažiem tuvākajiem līdzgaitniekiem. Karalim tuvākais modelis bijis britu konstitucionālais monarhisms.²⁹ Ar karaļa un patriotu nometni draudzīgās attiecībās bija Krievijas diplomāti Varšavā. Vienlaikus viņi centās paralizēt tālejošāku reformu mēģinājumus. Patriotus un veco republikānisko tradīciju piekritējus vienoja antiklerikālisms. Karaļa nometni ar Hetmaņiem vienoja prokrievisms: karalis cerēja uz Katrīnas II atbalstu reformām, bet Hetmaņi – uz atbalstu esošās kārtības saglabāšanai. Taču ar patriotiem to vienoja vēlme turpināt reformas, tādēļ tie tuvinājās un 1791. gada 3. maijā pieņēma konstitūciju.³⁰

Visu šo grupu elite bija izglītota, orientējās apgaismības ideālos, un daudzi tās pārstāvji bija brīvmūrnieki. Pieņemt kukuļus no ārvalstīm (īpaši Krievijas) un pašiem kukuļot bija raksturīgi visām politiskajām grupām. Karaļa nometne izcēlās ar elastību – tie bija vieni no 3. maija konstitūcijas autoriem, pēc Krievijai zaudētā kara (1792) pievienojās antireformu Targovicās konfederācijai³¹ un pēc tam pievienojās antikrieviskās Tadeuša Kostjuško (*Tadeusz Kościuszko*, 1746–1817) sacelšanās norisē.³²

1787. gadā Krievija piedāvāja Staņislavam Augustam iesaistīties karā pret Turciju, ļaujot turpināt mērenas armijas reformas. Lai lemtu par dalību karā, pēc konfederācijas principa tika sasaukts Lielais jeb Četru gadu Seims (1788–1792). Tā darba rezultāts izrādījās ne tikai armijas palielināšana, bet arī pilsētnieku tiesību paplašināšana un 1791. gada 3. maija konstitūcija. Juridiski pēc I dališanas šādas būtiskas valsts iekārtas pārmaiņas bija jāsaskaņo ar Žečpospoļitas aizbildņiem – taču Krievija bija aizņemta karā ar Turciju, bet Prūsija neiebilda. Karaļa un patriotu nometne bija tuvu valsts atbrīvošanai no kaimiņu protektorāta, un Seims kļuva par ārpolitisko orientāciju cīņas lauku – pieslieties Prūsijai vai Krievijai. Prūsija aicināja Žečpospoļitu uz savienību pret Austriju un Krieviju, solot atgūt daļu I dališanā zaudēto teritoriju. Patrioti bija tam gatavi un cerēja, ka Lielbritānija tradicionāli atbalstīs vājāko lielvaru – Prūsiju – pret Eiropas līdzsvara jaucēju Krieviju.³³

Politekonomists, publicists, apgaismības ideālu paudējs, panslāvis un garīdznieks Staņislavs Stašics (*Stanisław Staszic*, 1755–1826) brīdināja par kārtējo valsts dališanu, ja Seima deputāti uzticēsies prūšiem.³⁴ Karalis savukārt bažījās, ka Krievija atriebsies par savienības laušanu. Karaļa prokrieviskumu slavēja galma dzejnieks Staņislavs Trembeckis (*Stanisław Trembecki*, 1739–1812), kurš I dališanā vainoja Bara konfederātu neapdomību un Prūsijas alkatību.³⁵ Tas poļu literatūrā aizsāka idejisku novirzienu, ka Krievija bijis vienīgais Žečpospoļitas glābiņš. Tobrīd tas bija izņēmums, jo bija ticība Prūsijas–Žečpospoļitas savienības spējai apturēt, pēc sabiedrības domām, galveno draudu – Krieviju.³⁶

Poļu vēsturnieki uzskata, ka Prūsijas solījumi atbalstīt Žečpospoļitu bija Frīdriha II un tā pēcteču prasmīga Krievijas iebaidīšana, lai tā piekristu turpmākām dališanām (krievu vēsturniekiem ir simpātiska doma,

ka Žečpospoļitas iznīcināšanā galvenā vaininiece ir Berlīne). Karaļa nometne līdz pēdējam, pat pēc 1792. gada kara, centās panākt Katrīnas II labvēlību veiktajām reformām, kuras bija uzsāktas, ļaujoties uz imperatores sākotnējo labvēlību. Vienlaikus poļu diplomāti mēģināja panākt, lai Prūsija ievērotu pašas iniciēto savienību, vai vismaz cerēja, ka Varšavas un Berlīnes sarunu ietekmē Krievija kļūs pielaidīgāka. Lielākā daļa vēsturnieku nosoda karaļa iztapību Krievijai, pat ja nodomi bija cēli.³⁷

Šie notikumi risinājās Franču revolūcijas laikā, un tā aizēnoja Krievijas ietekmes pieaugumu Eiropā un Prūsijas un Austrijas vēlmi kompensēt neveiksmes karā pret Franciju uz Žečpospoļitas rēķina. Iekšējās problēmas un starptautiskā situācija, iespējams, nostādīja Žečpospoļitu bezizejas situācijā.³⁸

Polijas dališanas/iznīcināšanas vērtējums 18. gadsimta 80.–90. gados un Napoleona laikmetā

1772.–1795. gads bija Žečpospoļitas intelektuālās dzīves aktivizēšanās laiks, kas veicināja I dališanas analīzi. S. Stašics, tāpat kā franču filozofs Denī Didro (*Denis Diderot*),³⁹ vainoja šļahtas korumpētību un aprobežotību, saglabājot savas kārtas privilēģijas. Šo bezatbildību izmantoja kaimiņvalstu despoti. Valsti bija iespējams glābt, salāgojot Žečpospoļitas pārvaldes īpatnības ar modernajām prasībām un likvidējot sociālo netaisnību.⁴⁰ Mainījās arī apgaismības piekritēju attieksme pret šļahtas sarmatismu⁴¹ – sākotnēji tas tika izsmiets un kritizēts kā valsts pagrimuma iemesls, jo šāda attieksme bija apliecinājums piederībai (it kā) apgaismotai elitei, bet sarmatismā tika meklēts atbalsts reformu idejai, mēģinot šļahtiču republikānismu apvienot ar spēcīgu karaļa varu.⁴² Latgales (*Inflanty*) deputāts Lielajā Seimā, *Familijai* tuvais, bet

antikrieviskais Staņislavs Kublickis (*Stanisław Kublicki*, ap 1750–1809) aicināja salāgot moderno ar tradicionālo – karaļa varu līdzsvarot ar likumdevējvaru.⁴³

Garīdznieks, ievērojams izglītības darbinieks un karaļa nometnes pārstāvis Hugo Kollontajs (*Hugo Kołłtaj*, 1750–1812) uzskatīja, ka I dališana bija iespējama valsts kārtu nevienlīdzības, apātījas dēļ. Dališāvalstis viņš vainoja reformu bremzēšanā, neļaujot Žečpospoļitai atdzimst.⁴⁴ Tā kā viņš apzinājās ierobežotās iespējas (1780. gadā ar krievu vēstnieka, apustuliskā nuncijs un Lietuvas šlahtas atbalstu tika noraidītas reformas unificēt divdaļīgās valsts likumus un atcelt dzimtbūšanu⁴⁵), viņš iestājās par pakāpeniskām reformām. Savukārt patriots I. Potockis, ASV neatkarības cīņu dalībnieks un 1794. gada sacelšanās vadītājs, T. Kostjuško dališanā vainoja kaimiņvalstu (pirmkārt Krievijas) agresiju, kas notikusi tieši Žečpospoļitas modernizēšanās dēļ.⁴⁶ Visa 19. gadsimta garumā poļu vēsturnieki polemizēs: Žečpospoļitas dališanās galvenie ir iekšējie vai ārējie cēloņi?

Hetmaņi, 1792. gadā ar Krievijas atbalstu nonākuši pie varas, visas reformas atcēla kā “prettautiskas” (tauta = šlahta), kas pārvērtušas valsti par tirāniju, bet nu krievu armija atjaunojusi taisnīgumu. Konstitūcija kaitējusi kaimiņvalstīm un tādēļ arī Žečpospoļitas interesēm – tas izraisījis 1792. gada karu, upurus un II dališanu.⁴⁷ Jau 1772. gadā Krievijas uzpirktā šlahta apstiprināja I dališanu un vainoja Baras konfederāciju kā nevajadzīgu pretošanos kaimiņiem, kas novedusi pie I dališanas.⁴⁸ T. Kostjuško sacelšanās laikā šī grupa aicināja apvienoties ar Krieviju.⁴⁹ 19. gadsimtā daļa dzīvi palikušo “targoviešu” rakstīja, ka nav bijuši nodevēji, bet gan pārstāvējuši patriotiem alternatīvu viedokli.⁵⁰ Krievija kā glābiņš ar atšķirīgiem mērķiem vienoja Targovicu ar karaļa nometni.⁵¹ Ironiski, ka gan 18. gadsimta 60. gados, *Familijai* cīnoties par varu, gan 90. gados, glābjot

apgaismības idejas, tika meklēts atbalsts pie autokrāta. Tas saistīts ar poļu literatūras mūžīgo jautājumu par nepieciešamību sacelties – vai ir jēga pretoties, ja nav pārliecības par panākumiem, bet upuru skaits var būt liels.

Straujie pavērsieni ietekmēja arī “kolektīvo apziņu” – 1791. gada maijā Varšavas iedzīvotājiem Staņislavs Augusts bija varonis, bet pēc pievienošanās Targovīcai viņš kļuva par nodevēju un sadalīšanas vaininieku. Viņa bijušais sabiedrotais H. Kollontajs, kaut pats nesekmīgi mēģināja pievienoties Targovīcai, vainoja karali Krievijas interešu pārstāvēšanā. Tā aizsākās karaļa “melnā leģenda”, kura iesakņojās daiļliteratūrā un vēsturnieku darbos.⁵²

Napoleona laikmetā Polijas valstiskums ierobežotā veidā atdzima (Varšavas hercogiste). Parādījās filozofiski spriedumi (tautas gars, morālā stāja). Tie sadūrās ar analītiskāku pieeju. Tas 19. gadsimta otrajā pusē tālāk attīstījās Krakovas un Ljovvas–Varšavas vēsturisko skolu diskusijā. Politīķis Tadeušs Čackis (*Tadeusz Czacki*, 1765–1813), kaut nāca no antireformistu ģimenes, dališanās vainoja morālo pagrimumu, vājo karaļa varu un šlahtas bezatbildību.⁵³ Ekonomists Vavžīņecs Suroveckis (*Wawrzyniec Surowiecki*, 1769–1827) uzskatīja, ka vainojama ir sociālā iekārta – nebrīvais zemnieks, ierobežotais pilsētnieks un arhaiskais šlahtičs; viņš apkaroja rakstus par it kā poļu nespēju organizēt valstiskumu, jo tā tiek attaisnotas dališanas.⁵⁴

Laikabiedru skaidrojumi par Žečpospoļitas sabrukumu un dališanu arī sniedza atbildes uz aktuālajiem jautājumiem – kāda ir labāka valsts pārvaldes iekārta, kāda ir reliģijas loma. Iezīme saistīt Žečpospoļitas dališanu ar aktuālajiem notikumiem būs vērojama visu 19. un 20. gadsimtu. Ievērojamais 16.–18. gadsimta pētnieks Janušs Tazbirs (*Janusz Tazbir*, 1927–2016) kā piemēru izmantojis Staņislavu Augustu, kurš bieži bijis simbols politiskai pārliecībai,

aizstāvēt vai apkarot kādu aktuālu politisko jautājumu.⁵⁵ Karalis 19. gadsimta sākumā raksturots kā talantīgs, izglītots un mākslas milētājs, taču atbilstoši romantisma garam tam trūcis degsmes par valsts likteni.⁵⁶

Karaļa uzticības persona Jans Komaževskis (*Jan Komarzewski*, 1744–1810) 80. gados īstenoja armijas reformas un franciski sarakstīja pirmo visaptverošo analīzi par dalīšanām. Mērķtiecīga Prūsijas politika vājināt Žečpospoļitu sastāpusies ar izdevīgiem apstākļiem – vāju karaļa varu, haosu ekonomikā, šlahtas egoismu un arhaismu (Bara konfederācija). Šo shēmu ievēroja lielākā daļa poļu vēsturnieku turpmākos gadsimtos, papildinot to faktoloģiski.⁵⁷ Diskusijas raisījās tikai ap iekšējo vai ārējo faktoru izšķirošo nozīmi.

Romantiķi

Napoleona laikmets, centieni atjaunot pilnvērtīgu Polijas neatkarību, 1830. gada jeb Novembra sacelšanās pastiprināja mēģinājumus atrast visaptverošus skaidrojumus, likumus pagātnes procesiem. Šī laika redzamākais vēsturnieks Joahims Lelevels (*Joachim Lelewel*, 1786–1861) izveidoja poļu romantismā un sabiedrībā populāro tēzi, ko mūsdienu vēsturnieki apkaro: Žečpospoļita bijusi “kristīgās pasaules aizsargmūris” pret islāmu (kaut šlahta nekad nebija dedzīgi cīnījusies pret to),⁵⁸ un tās republikāniskā iekārta bijusi morāli pārāka pār Eiropas monarhijām. J. Lelevels aizsāka poļu vēsturnieku noslieci dalīšanas vērtēt ar morāliem argumentiem – šlahta nespēja nosargāt “īpašo poļu ceļu” un ļāvās ārzemju apgaismības valdzinājumam.⁵⁹ Galvenais ārējais faktors savukārt bija Prūsijas amorālās diplomātiskās spēles un alkatība.⁶⁰

Tālāk Lelevela skolu attīstīja 1863. gada jeb Janvāra sacelšanās dalībnieks Henriks Šmits (*Henryk Schmitt*, 1817–1883). Viņš

nodalīja I dalīšanu no II un III, un to pārņēma vēlākā historiogrāfija.⁶¹ I dalīšana bijusi šlahtas ilgstošas bezatbildības un anarhijas rezultāts, bet valsts tikusi iznīcināta, kā rakstīja I. Potockis un T. Kostjuško, jo kaimiņi vēlējās aplāpēt Žečpospoļitas atdzimšanu. H. Šmits, politiķis Teodors Moravskis (*Teodor Morawski*, 1797–1879) un neatkarības cīnītājs rakstnieks Apollons Kožeņovskis (*Apollo Korzeniowski*, 1820–1869) aizsāka vēl vienu poļu vēsturnieku darbos raksturīgu iezīmi – vainot Rietumus (īpaši britus) nodevībā pret poļiem, lai ciniski saglabātu “spēku līdzsvaru” Eiropā.⁶² To ietekmēja viņu vilšanās, ka Francija un Lielbritānija nesniedza atbalstu 1863. gada sacelšanās norisē.⁶³ Šī ideja iesakņojās sabiedrībā – Rietumi bieži nodevuši poļus, kuri cīnījušies pret turkiem, carismu, boļševikiem, nacistiem.

Krakovas skolas cīņa ar Ūvovas–Varšavas skolu 19. gadsimtā

Pesimistiskais vērtējums un Krakovas skola

Neveiksmīgās 1830. un 1863. gada sacelšanās iezīmēja vilšanos. Tika diskutēts par šlahtas nozīmi, pagātnes monarhiem, Rietumvalstu nostāju un sacelšanos lietderību vispār. Rakstot par vēsturi, tika faktiski apspriesta arī politiskā tagadne un nākotnes valstiskuma (ne)iespējamība. Tas arī atspoguļojās Žečpospoļitas dalīšanu novērtējumā. Krievijas impērijā poļu kultūras dzīve pēc 1863. gada sacelšanās tika represēta, bet Vācijas impērijā sākās ģermanizācija. Visliberālākajās no visiem trijiem dalītājiem – Austroungārijas sastāvā esošajās Žečpospoļitas zemēs (Galīcijā) – izveidojās intelektuālām diskusijām brīva vide. Šajā posmā var sākt nodalīt daļlīdētājus rakstīto no vēsturnieku darbiem.

19. gadsimta otrā puse bija pozitīvisma un dabaszinību attīstības laikmets. Tas

ietekmēja izpratni par vēsturi – atbrīvojot to no politikas un “rakstīt, kā bija”. Taču vēsturnieku darbus veidoja arī viņu pašu piedzīvotā politisko uzskatu evolūcija neveiksmīgu sacelšanos rezultātā. Katrs izdarīja savus secinājumus – vieni Polijas atdzimšanas nākotni saistīja ar Austroungāriju, citi ar Krieviju, vēl citi tikai ar patstāvīgu cīņu. Šādā gaisotnē veidojās Krakovas vēsturiskā skola, kuras pārstāvju politiskie uzskati bija – lojalitāte pret Vīni, cīņa par poļu tiesībām, triālas (austriešu-ungāru-poļu) Hābsburgu monarhijas veidošana. Vēstures vērtēšanā tika izcelta spēcīgas centrālās varas, kā arī tautas (visu sociālo slāņu) nozīme.⁶⁴

Pirmais pret romantiķiem izteicās 1830. gada sacelšanās dalībnieks, Parīzes emigrants Karols Hofmans (*Karol Bromeusz Hoffman*, 1798–1875). Viņa skatījumā valsti sadalīja, jo bija novēlotas būtiskākās reformas – monarhijas stiprināšana un pilsētnieku tiesību paplašināšana.⁶⁵ Taču savā retorikā viņš turpināja romantiķiem raksturīgo moralizēšanu. Sociālo netaisnību, šlahtas un Baznīcas diletantismu kā dalīšanas cēloni izcēla cits politiskais emigrants, no zemniecības nākušais Jans Janovskis (*Jan Nepomucen Janowski*, 1803–1888).⁶⁶

Uz šiem pamatiem veidojās Krakovas vēsturiskā skola. Valeriāns Kaļinka (*Walerian Kalinka*, 1826–1886) un Juzefs Šujksis (*Józef Szujski*, 1835–1883) bija 1863. gada sacelšanās dalībnieki, bet abi vilās un uzskatīja sacelšanās par skaistām, bet bezjēdzīgām. Par dalīšanu galvenajiem faktoriem tie uzskatīja iekšējos. Skaidrojumi bija historiozofiski. V. Kaļinkas ieskatā valsti pazudināja “tautas grēki” (iedomība, necieņa, anarhisms), un par to pienācies sods. Tikai spēcīgs monarhs un 3. maija konstitūcija spējusi glābt valsti, bet šlahta izdarījusi noziegumu, tam pretojoties.⁶⁷ J. Šujksa ieskatā Prūsija bija galvenā dalītāja, taču tas bija otršķirīgi, galvenais

bija varas vājums un šlahtas interese par Austrumiem – ilgajās cīņās ar Maskavu un Turciju bija zudusi saskare ar Rietumiem, un Polijas neatkarības atjaunošanu viņš saistīja ar Hābsburgiem.⁶⁸ J. Šujksis pagātnes kritizēšanā bija mērens, lai nedotu ieganstu iebilst konservatīviem krievu un vācu vēsturniekiem, kuri Žečpospolītas dalīšanā saskatīja nepieciešamību atbrīvot Eiropu no nederīgas valsts.⁶⁹

Vēsturnieks un politiķis Mihals Bobžiņskis (*Michał Bobrzyński*, 1849–1935) attīstīja J. Šujksa skatījumu par “iestigšanu austrumu virzienā”. Pēc M. Bobžiņska domām, dalīšanas bija noslēgums ilgstošam šlahtas pagrimumam, ko 16. gadsimtā aizsāka ūnija ar Lietuvu un centrālās varas vājināšanās. Tas valsti padarījis necivilizētu un pārāk daudzietnisku (šāds pārmetums tolaik bija jaunums). Kamēr izpildvara bijusi vāja, poļu politiskie pūliņi bijuši nesekmīgi.⁷⁰ Jūtama bija Vācijas studiju ietekme uz M. Bobžiņski, kurš analizēja valsts funkcionēšanu pēc valsts pārvaldes modeļa, bet ne vienmēr konfrontējot to ar realitāti. Daudziem laikabiedriem likās pazemojoši, ka polis tik nievājoši izsakās par savas zemes vēsturi.⁷¹ Krakovas skola novērsās no J. Lelevela pieejas, ka poļiem ir sveša “ārzemju izgudrotā” spēcīgā centrālā vara, taču stilistiski aizvien izmantoja moralizējošus argumentus.

Optimistiskais vērtējums un Ļvovas–Varšavas skola

Salīdzinoši liberālajos Austroungārijas apstākļos attīstījās Ļvovas vēsturiskā skola, kura pastiprināti pētīja 18. gadsimta otro pusi. Lielu ietekmi uz to atstāja Lelevela skolas pārstāvis un *krakoviešu* oponents H. Šmits. Viens no Ļvovas skolas pamatlicējiem, Ksaverijs Liske (*Ksawery Liske*, 1838–1891), iebilda M. Bobžiņska aizstāvētajai tiešajai saiknei starp 17. gadsimta sarežģījumiem un 18. gadsimta nogali, kad apgaismība ienesusi intelektuālo

dzīvīgumu. Diskusijas bija intensīvas, Krakovas un Ļvovas vēsturnieki saskārās ikdienas darbā, un daudzi no viņiem bija 1863. gada sacelšanās dalībnieki (katram gan par to bija atšķirīgi secinājumi). Tā M. Bobžiņska skolnieks Osvalds Balzers (*Oswald Balzer*, 1858–1933) pakāpeniski no pesimistiska vērtējuma pārgāja uz optimistisku. Viņš nodalīja vājuma cēloņus un tiešos dalīšanas iemeslus. Par pamatu saviem secinājumiem viņš ņēma Žečpospoļitas un dalītājvalstu sociālo iekārtu salīdzinājumu – Žečpospoļitas pārvalde neesot bijusi citāda kā lielākajā daļā Eiropas.⁷² Viņš pamanīja, ka bieži Žečpospoļitas iekārta analizēta saskaņā ar 19./20. gadsimta domāšanas veidu un dalīšanu skaidrojums ticis pieskaņots gala iznākumam – valsts iznīcināšanai, nevis analizēti paši procesi pirms dalīšanām; ar iekārtas kļūdām izdevies tikt galā, un dalīšanu iemesls bijusi ārvalstu alkatība.⁷³

19. gadsimta 80. gados poļu vēsturniekiem Krievijā pavērās plašākas pētnieciskās iespējas. Ļvovas skolai uzskatos tuvās Varšavas vēsturiskās skolas pamatlicējs, 1863. gada sacelšanās dalībnieks Tadeušs Kožons (*Tadeusz Korzon*, 1839–1918) plaši sāka izmantot ekonomisko statistiku, pamatojot, ka 18. gadsimta otrajā pusē Žečpospoļita piedzīvoja saimniecisko un politisko izaugsmi (neraugoties uz dalīšanām). Lielāko 18. gadsimta daļu Žečpospoļitu kari neskāra, un augs ienākumi no labības eksporta. Problēma bija bagātību netaisnīga sadale, bet reformu rezultātā tā uzlabojusies starp I un II dalīšanu.⁷⁴ 20. gadsimtā tika attīstīta doma, ka personīgā saimnieciskā labklājība padarīja šļautu politiski naivu un atrautu no starptautiskās vides dinamisma.⁷⁵

Līdzīgi kā O. Balzers, viņš norādīja, ka ar 19. gadsimta izpratni nevar vērtēt apgaismības laika politiķu rīcību. Galvenais ārējais faktors bijusi Krievijas brutalitāte (viņš pats bija Krievijas pavalstnieks).

Austrija bijusi vienīgā ieinteresētā poļu valstiskuma saglabāšanā (vēlāk šī tēze tiks apšaubīta), lai norobežotos no agresīvās Prūsijas.⁷⁶ Taču Austrija kā vājākā no trim dalītājām pirmā ķērās pie dalīšanas (jau 1769. gadā), lai saglabātu līdzsvaru.⁷⁷ Būdam pozitīvis, arī T. Kožons tomēr moralizēja – Kostjuško sacelšanās, kaut nav spējusi glābt valsti, tomēr “nomazgājusi kaunu” par nepretošanos I dalīšanai un par karaļa pievienošanos Targovicai. Apziņa, ka iespējams pacelties no pagrimuma, poļiem 19. gadsimtā morāli palīdzējusi pašsaglabāties bez savas valsts.⁷⁸ Politiski savukārt Polijas valstiskuma atjaunošanu viņš saistīja ar Krieviju, kaut carisma režīms bija viņu represējis un viņa pētījumos Krievijas loma dalīšanās bija negatīva.⁷⁹

Otrs ievērojams Varšavas skolas vēsturnieks, Vladislavs Smoleņskis (*Władysław Smoleński*, 1851–1926), pievērsās dalīšanu posma ārpolitikai. Arī viņa ieskatā Krievija bija galvenā vaininiece, bez kuras piekrišanas Prūsija nespētu sadalīt Žečpospoļitu. Viņš *krakoviešiem* pārmeta nepamatoti asu Žečpospoļitas kritiku, kas šovinistiskiem krievu un vācu vēsturniekiem dod argumentus par poļu pašu vainu valsts pazudināšanā un nespēju to jēlkad atjaunot.⁸⁰ V. Smoleņskis pirmais rakstīja, ka vērtējumus par Žečpospoļitas dalīšanu noteic katra vēsturnieka politiskie uzskati un ka, lietojot vēsturiskus faktus, tiek diskutēts par politiku.⁸¹

Padziļināti Eiropas ārpolitikas ietekmi uz Žečpospoļitu 18. gadsimta nogalē pētījis Ļvovas skolas pārstāvis, T. Kožona domubiedrs Šimons Aškenazi (*Szymon Aszkenazy*, 1865–1935). Par dalīšanu dzinuli viņš uzskatīja ar ekspansiju apmāto Katrīnu II, kuras rīcību vadīja nepatika pret poļiem. Viņš šo atziņu attiecināja arī uz politiku – ka vēsturiskās pieredzes dēļ bija un ir naivi cerēt uz Krievijas palīdzību. Savukārt aliansē ar Prūsiju 18. gadsimta 90. gados viņš saskatīja pēdējo iespēju saglabāt valsti, bet

neizlēmīgais karalis to nav izmantojis. Tas Š. Aškenazi un viņa piekritējus atšķīra no citiem optimistiskā vērtējuma pārstāvjiem, kuri Prūsiju uzskatīja par Žečpospoļitas diplomātiskās izolētības vaininieci. Turklāt viņam pārmeta manipulēšanu ar vēsturiskajiem avotiem, pieskaņojot tos saviem uzskatiem.⁸² Viņš turpināja romantiķu tradīcijā kritizēt Rietumeiropas nostāju, īpaši Francijas diplomātiskās spēles pret Hābsburgiem Žečpospoļitas aizsegā.⁸³

Turpināja attīstīties arī politiski kreisā pieeja. Latgalē dzimušais vēsturnieks, sociālists un Juzefa Pilsudska (*Józef Piłsudski*) federatīvo ideju atbalstītājs Boļeslavs Limanovskis (*Bolesław Limanowski*, 1835–1935) dališanās vainoja 17.–18. gadsimtā magnātu radīto sociāli netaisno un reliģiski netoleranto iekārtu.⁸⁴

Ļvovas–Varšavas skola, nenoliedzot Žečpospoļitas iekšējās jukas un nodevību, uzsvēra atdzimšanu, kura likusi kaimiņiem to dalīt. *Optimistu* vidū gan atkarībā no politiskajām simpātijām atšķīrās skatījums par to, kam bija izšķirošā loma, – Prūsijai vai Krievijai. Vērtējot *pesimistus* un *optimistus*, jāņem vērā viņu specializācija. M. Bobžiņskis primāri bija medievālists, bet Š. Aškenazi specializējies apgaismības/Napoleona laikmetā. Tas ietekmēja viņu skatījumu uz 18. gadsimtu – M. Bobžiņskis redzēja aizvien sliktāku situāciju salīdzinājumā ar viduslaikiem, bet Š. Aškenazi – to, ka Polija 19. gadsimta sākumā atkal uz brīdi atdzima un ka tās elite bija politiski atbildīgāka.⁸⁵

Optimistiskā vērtējuma pastiprināšanās Pirmā pasaules kara laikā

Dališānu vērtējums ir cieši saistīts ar laikmetu, kurā vēsturnieki dzīvoja. Ja viņu ieskatā Polija spēs atdzimt kā valsts, tas nozīmē, ka 18. gadsimta nogales norises

vērtējamas pozitīvi un bija esošo politisko pavērsienu priekšvēstneši.

Pirmā pasaules kara otrajā pusē visas trīs dalītājvalstis sāka solīt Polijai plašu autonomiju vai pat neatkarību pēc kara – ar nolūku gūt sev atbalstu karā. Dzima sajūta, ka var apgāzt drūmo Krakovas skolas pareģojumu par poļu nespēju veidot valstiskumu. Pastiprinājās optimistiska 18. gadsimta vērtēšana, bet turpinājās no romantiķiem mantotais mesiānisms un no *krakoviešiem* aizgūtā nosliece moralizēt. Bronislavs Dembiņskis (*Bronisław Dembiński*, 1858–1939), kaut bija M. Bobžiņska skolnieks, vērtējot apgaismības posmu, atgādināja J. Lelevelu – Žečpospoļita bija morāli pārāka, nevēlēdamās kļūt par kārtējo apgaismības Eiropas cinisko “Makjavelli valsti”, kaut arī atzina nepieciešamību valstij modernizēties. Mesiānisms izpaudās arī Antonija Holoņevska (*Antoni Chołoniewski*, 1872–1924) uzskatos, ka Žečpospoļita bijusi jauno demokrātisko vērtību avangardā un sadalīta tieši tādēļ, ka dalītājvalstis Varšavā saskatīja draudus absolūtismam (ši tēze bija populāra arī politiķu vidū).⁸⁶ Spēju apvienot tradīcijas un modernismu izcēla Juzefs Semeņskis (*Józef Jan Siemieński*, 1882–1941) – 3. maija konstitūcija šlahtas izpratni par demokrātiju apvienoja ar modernā laikmeta prasībām.⁸⁷

Krakovas vēsturnieki atteicās no pesimisma. Francišeks Bujaks (*Frańciszek Bujak*, 1875–1953) un Vaclavs Tokažs (*Wacław Tokarz*, 1873–1937) turpināja O. Balzera pieeju un salīdzināja Žečpospoļitas pārvaldi – finansiālā, muitas, agrārā politika, sociāli tiesiskā iekārta īpaši nav atšķīrusies no dalītājvalstu politikas. Žečpospoļitas muižniecības kārtā turklāt bija plašāka un, iespējams, atvērtāka citu slāņu pārstāvjiem. Krīze bija piemeklējusi ne tikai Žečpospoļitu – Francijas monarhija tuvojās katastrofai, Lielbritānijai bija koloniālā krīze, Vācija bija sašķelta. Katrs Eiropā meklēja atbildes uz izaicinājumiem,

poļiem risinājums bija 3. maija konstitūcija.⁸⁸ Valsts saimniecisko pagrimumu F. Bujaks attiecināja uz 17. gadsimta karu, epidēmiju laiku un Amerikas tirdzniecības virziena attīstību (kritoties Austrumu/Turcijas virziena nozīmei). Tāpat kā T. Kožons, viņš konstatēja, ka 18. gadsimtā magnāti rūpējās par saviem īpašumiem un tie deva labus ienākumus, taču nebija kopējas valsts sistēmas. Tieši I dališana “pamodinājusi” Žečpospoļitu, un tika veiktas reformas uzņēmējdarbības gara veicināšanai un valsts kases papildināšanai. Stanislavs Kutšeba (*Stanisław Kutrzeba*, 1876–1946) uzsvēra, ka pēc I dališanas Žečpospoļitas elite mācījusies no kļūdām un spējusi valstī esošās bagātības un zināšanas sistemātiski organizēt.⁸⁹ Tādās kategorijās kā gribasspēks 18. gadsimta nogali vērtēja arī Juzefs Kalenbahs (*Józef Kallenbach*, 1861–1929) – izglītības reformas starp I un II dališanu bijušas ļoti veiksmīgas, un tas apliecinājis, ka vēlākā valsts iznīcināšana nav kavējusi morālu sabiedrības atdzimšanu;⁹⁰ to pazudinājis elites apņēmības trūkums reformas aizstāvēt līdz galam un cerība vienoties ar Krieviju. S. Kutšeba Žečpospoļitas un Krievijas sadursmi uzskatīja par Rietumu un Austrumu civilizāciju cīņu par baltkrievu un ukraiņu zemi.⁹¹

Cerību pilnajā Pirmā pasaules kara nogalē V. Tokažs izcēla Žečpospoļitas starptautisko nozīmi 18. gadsimtā – atdzimstošā Žečpospoļita neizbēgami kļūtu par Berlīnes vai Pēterburgas sabiedroto, un tas izjauktu spēku līdzsvaru. Tādēļ Rietumvalstis samierinājušās ar II un III dališanu.⁹²

Līdzās Š. Aškenazi Polijā 20. gadsimta pirmajā pusē parādās labākais 18. gadsimta ārpolitikas speciālists Vladislavs Konopčinskis (*Władysław Konopczyński*, 1880–1952). Viņa analizē apvienojas *optimistu* un *pesimistu* pieeja. Par lielāko trūkumu viņš uzskata pārāk lielu spēku izšķiešanu austrumu un dienvidu virzienā (Maskava, Turcija, Moldova) un necīnīšanos

par izeju uz Baltijas jūru. Vājš monarha institūts vājinājās jau tā zemo Žečpospoļitas diplomātijas kvalitāti, un to izmantojis bīstamais Prūsijas un Krievijas tandēms. Pēc I dališanas valsts elite, neraugoties uz Krievijas kontroli, demonstrēja intelektuālās spējas gan diplomātijā, gan iekšējo reformu īstenošanā.⁹³

20. gadsimta sākumā raisījās diskusijas par to, vai 18. gadsimta 80.–90. gadi bija pozitīvs nākotnes impulss. Turpinājās no iepriekšējo posmu vēsturniekiem mantotā karaļa vainošana vājumā, citu valstu rīcības vērtēšana morālās kategorijās (dalītāju alkātība, britu un francūžu cinisms, vienaldzība). V. Konopčinska skolnieks Juzefs Feldmans (*Józef Feldman*, 1899–1946), tāpat kā Š. Aškenazi, izcēla Francijas diplomātiskās intrigas Austrumeiropā, kuras iedrošinājušas kaimiņvalstis dalīt Žečpospoļitu.⁹⁴

Starpkaru posms

Pēc neatkarības atgūšanas dališanu cēloņu un iemeslu analīzi noteica vēsturnieku attieksme pret Vāciju un Krieviju. To bija ietekmējuši 1918.–1920. gada notikumi, kad cīņā pret padomju Krieviju un Vāciju tika atjaunots Polijas valstiskums.⁹⁵

Ražīgais 19. un 20. gadsimts veicināja pirmo historiogrāfijas analīzi. Olgerds Gurka (*Olgiard Górk*a, 1887–1955) kritizēja pārlietu emocionalitāti, sikumainību un pārāk retu statistikas izmantošanu – tas liedzis izveidot visaptverošu 18. gadsimta otrās puses ainu. Viņa skatījumā 18. gadsimta beigu centieni bija novēloti un Žečpospoļita pati bija vainojama pie anarhijas, ekonomiskā marasma, militārās nespējas un lielas sabiedrības daļas vienaldzības. O. Gurka uzskatīja, ka ārējo faktoru izcelšana var maldināt, liekot domāt, ka poļi paši neko neesot varējuši ietekmēt. Pozitīvisma garā viņš piedāvāja vērtēt norises *tādas*, “kādas tās bija” – Katrīna II vienīgā

kavējusi Žečpospoļitas iznīcināšanu, kaut darijusi to tikai savtīgu iemeslu dēļ, būdama antiprūsiski noskaņota. Viņš aicināja izprast un neizteikt morālus spriedumus par vidusmēra 18. gadsimta šlahtiņiem, kuriem spēcīgā Stefana Batorija (*Stefan Batory*) laikmets 16. gadsimtā šķita slikts, bet ar nostalgiju tie atcerējās Vetīnu valdīšanu.⁹⁶

Taču O. Gurkas kritika bija drīzāk izņēmums. Dominēja ideja par ārējo faktoru izšķirošo nozīmi. Staņislavs Huberts (*Stanisław Hubert*, 1905–1983) rakstīja, ka dalītājvalstis pārkāpušas jau 18. gadsimtā pastāvējušās tiesiskās normas. Nacionālās sacelšanās un Polijas starptautiskā atzišana pēc Pirmā pasaules kara liecinot par Žečpospoļitas eksistences juridisko nepārtrauktību.⁹⁷

Ārpolitikas vēsturē dominēja Austrumeiropas vēstures speciālists Oskars Haleckis (*Oskar Halecki*, 1891–1973), kurš līdzīgi romantiķiem rakstīja par “kristīgo mūri” pret Krieviju (politiski viņam tuva bija Polijas vadītas Centrāleiropas federācijas ideja) un tāpat kā Ļvovas–Varšavas skola izcēla 3. maija konstitūcijas unikalitāti un kritizēja reformu īstenotājus, kuri piekāpās Krievijai.⁹⁸ Viņam galvenie ir ārējie faktori – Prūsija kā dalīšanas iniciatore, Krievija kā faktiskā Žečpospoļitas likteņa lēmēja, bet Austrija ar dalīšanām atsvēra citus zaudējumus, lai kavētu abu pārējo dalītāju ekspansiju. Viņa uzskati iekļāvās poļu antikomunistu vēsturnieku skatījumā uz Krievijas negatīvo lomu Polijas vēsturē.⁹⁹

Citi autori pārstāvēja pesimistisko virzienu. Sociālists Adams Pruhņiks (*Adam Próchnik*, 1892–1942) tāpat kā O. Balzers salīdzināja Žečpospoļitas situāciju ar citām valstīm, bet secināja pretējo – vairākas Eiropas valstis vēstures gaitā bijušas līdzīgā stāvoklī kā Žečpospoļita 18. gadsimtā, taču netika sadalītas, jo bijušas attīstītākas, bet poļi briedumu sasnieguši tikai 20. gadsimtā.¹⁰⁰ Š. Aškenazi skolnieks Adams Skalkovskis (*Adam Mieczysław Skatkowski*,

1877–1951) bija pretējos uzskatos nekā viņa skolotājs – arhaiskās vērtības aizstāvošā Baras konfederācija izraisīja I dalīšanu; četru gadu Seima reformas – II dalīšanu, un Kostjuško sacelšanās dēļ valsti likvidēja. Vienīgais glābiņš valsts saglabāšanā 18. gadsimtā bijusi Krievija, nevis bezjēdzīgās sacelšanās.¹⁰¹

Ļoti kritisks uzskats par pašu poļu lomu saglabājās publicistikā. 1939. gadā ievēribu guva Karola Zbiševska (*Karol Zbyszewski*, 1904–1990) Varšavas Universitātē nepieņemtās doktora disertācijas publicēšana. Tas bija uz laikmeta dokumentiem balstīts satīrisks, brīžiem vulgārā valodā sarakstīts pamflets par Žečpospoļitas apgaismošanās (viņa skatījumā pseidoapgaismošanās) elites amorālismu, neizglītotību, kur nebija vietas reformām, bet valdīja tikai primitīvas intereses.¹⁰² Tieši tas sagrāvis valsti, nevis ārējie spēki. Viņa darbs kopš izdošanas vienmēr saglabājis aktualitāti, īpaši komunistiskajā posmā, kad lasītāji meklēja līdzības ar savu laikmetu, kurā aiz saukļiem slēpās nodevība un meli.¹⁰³

Nomaļus no emocijām bija Jans Rutkovskis (*Jan Rutkowski*, 1886–1949), kurš pirmais dalīšanas vērtēja no kārtu ekonomisko interešu viedokļa. Kaimiņu alkatība bijusi tikai fasāde, patiesais faktors bijusi sabiedrības sašķeltība. Magnāti nevēlējās zaudēt vadošo lomu valstī un nefinansēja modernu armiju, baidīdamies, ka monarhs to varētu vērst pret viņiem. Magnātu dominēšana ekonomikā aplāpēja uzņēmējdarbību, un šaura interešu aizstāvība valstī sagrāva, jo pārvalde tika uzturēta tikai tik, lai nodrošinātu valsts funkcionēšanu, bet ar to nepietika, lai pretotos ārējam spiedienam.¹⁰⁴

Paraleli zinātniskai diskusijai tika izstrādāta mācību literatūra skolām – dalīšanas tajā atspoguļotas kā pašu nodevības un bezatbildības iznākums, kas pavēris ienaidniekam iespēju.¹⁰⁵ Līdzīga nostāja bija lielākajā daļā Rietumeiropas vēsturnieku darbu, kuros gan simpātijas bija poļu pusē,

kaut paši sacerējumi faktoloģiski bieži balstījās uz poļiem nelabvēlīgiem krievu un vācu pētījumiem.¹⁰⁶

Starpkaru posma historiogrāfijā vispilnīgāk izpaudās viss iepriekšējo posmu uzskatu spektrs – no romantiķu mesiānisma līdz marksistiskai pieejai, skaidrojot vēstures procesus.

Pēc 1945. gada

Pēc Otrā pasaules kara 18. gadsimta vēsture bija atstāta novārtā. Viens no galvenajiem pētniecības virzieniem bija Polijas un Vācijas attiecības. Ideoloģizēta pieeja, demonizējot Vāciju un slavīnot Krieviju, atstāja ietekmi uz pētījumiem par dališanām (emigrācijā attīstījās antikrievisks, krietni mazākā mērā prokrievisks virziens).¹⁰⁷ Tas izpaudās pazīstamā 20. gadsimta poļu vēsturnieka V. Konopčinska skolnieka Boguslava Lesnodorska (*Bogusław Lesnodorski*, 1914–1985) agrīnajos darbos – Krievijas pozitīvā loma Žečpospoļitas mērenā reformēšanā pēc 1772. gada, bet savienība ar Prūsiju vērtēta kā bīstama avantūra. Ņemot vērā sava laikmeta nostādnes, viņš neskāra dališanas cēloņus un iemeslus, bet analizēja, kā 18. gadsimtā veidojās modernā “buržuāzija”, kā reformas uztvēra muižniecība.¹⁰⁸ 20. gadsimta 70. gados viņš pārņēma V. Konopčinska optimismu un uzsvēra progresu, kas 18. gadsimta 70.–80. gados panākts izglītības jomā. Viņš arī aizsāka Staņislava Augusta apoloģētiku – karalis sapratis, ka izredzes glābt Žečpospoļitu bijušas mazas, tādēļ arī koncentrējās uzmanību uz izdarāmo – sabiedrības izglītošanu, kas noderētu nākotnē.¹⁰⁹ Taču, vērtējot historiogrāfiju, B. Lesnodorskis saglabāja “šķīrisko” dalījumu, vēsturniekus grupējot pēc sociālās izcelsmes, un par to tika kritizēts, jo vēsturnieki jāiedala pēc to attieksmes pret dališanas faktoriem, nevis pēc sociālās izcelsmes.¹¹⁰

20. gadsimta 70. gados sāka veidoties mūsdienu poļu historiogrāfijas skatījums uz 18. gadsimta norisēm. Būtiska šajā posmā bija Staņislava Augusta rehabilitēšana un atteikšanās no emocionalitātes vērtējumos. Izteikti tas iezīmējās 20.–21. gadsimta mijā, un to, iespējams, ietekmēja apstākļi, ka valsts politiskā situācija un noskaņojums bija labākais kopš 20. gadsimta sākuma.

Viens no labākajiem 18. gadsimta vēstures speciālistiem, Emanuels Rostvorovskis (*Emanuel Rostworowski*, 1923–1989), lielā mērā atbrīvoja dališanu diskusijas starptautiskos aspektus no moralizēšanas un rehabilitēja karaļa figūru. Viņš uzskatīja, ka spēcīgākais, bet arī starptautiski vientuļākais dalītājs bija Krievija, no kuras bija atkarīga Žečpospoļitas pastāvēšana, bet Katrīna II bijusi atkarīga no Eiropas valstu vēlmes saglabāt līdzsvaru. E. Rostvorovskis turpināja V. Tokaža optimismu par Žečpospoļitas starptautisko nozīmi – lielvaras nevēlējās atstāt Žečpospoļitas potenciālu Krievijas ietekmē un izjaukt Eiropas līdzsvaru. Vēsturnieks niansēja Pēterburgas nostāju – dažādas frakcijas nebija vienotas, vai saglabāt Žečpospoļitu kā vasaļvalsti vai to dalīt.¹¹¹ Prūsija bijusi agresīva, bet pārāk vāja, lai pati kontrolētu visu Žečpospoļitu, tā ļoti gribējusi inkorporēt daļu Žečpospoļitas. Krievija piekritusi šim risinājumam poļu reformu un sacelšanos dēļ, apzinoties, ka nespēs viena ar to tikt galā. E. Rostvorovskis “demitoloģizē” Austrijas tēlu un turpina Š. Aškenazi tradīciju kritiski (arī emocionāli) raudzīties uz Francijas lomu. Austrija, kaut simpatizēja Žečpospoļitas reformām, bija trijotnē vājākā un tādēļ arī visieinteresētākā dališanās, lai saglabātu savu lielvalsts statusu, kompensējot Prūsijai un Francijai zaudētās teritorijas. Savukārt Luija XV (*Louis XV*) Francija bijusi manipulators, kura ar citu rokām (Austrijas, Turcijas, Zviedrijas, Žečpospoļitas) mēģināja iegrozīt Krieviju. E. Rostvorovskis turpināja

atbalstīt viedokli, ka Žečpospoļita tika iznīcināta, tai atdzimstot, jo nespēja apvienot miera apstākļos veicamas reformas ar nepieciešamību militāri aizstāvēties.¹¹²

Pretēji E. Rostorovskim, kurš augstu vērtēja Staņislavu Augustu kā diplomātu, vēsturnieks un antikomunistiskais opozicionārs Ježijs Lojeks (*Jerzy Adam Łojek*, 1932–1986) uzskatīja karali par līdzvainīgu dalīšanās. Viņa neizlēmība starp prokrievisko vai antikrievisko politiku un vēlme pieņemt lēmumus vienpersoniski pazudinājusi reformas un veicinājusi valsts iznīcināšanu.¹¹³ Līdzīgu nostāju 20. gadsimta 90. gados ieņēma Kristina Zenkowska (*Krystyna Zienkowska*, ?–2011) – karaļa “mazākā ļaunuma” (Krievija vai Prūsija) pieeja bijusi kļūdaina, pat ja valsts vairs nebija glābjama.¹¹⁴

Uz E. Rostvorovska un J. Lojeka polaritātes fona izcēlās Ježijs Topolskis (*Jerzy Topolski*, 1928–1998) – komunistis, taču atvērts Rietumu idejiskajiem strāvojumiem, viņš uzskatīja, ka jāpēta cilvēku mentalitāte un to rīcības motīvi. Līdzīgi kā O. Gurka, viņš bez nosodījuma aicināja izprast katras puses motivāciju.¹¹⁵

20. gadsimta otrajā pusē aktīvāka pievēršanās dalīšanu tematikai veicināja kārtējo historiogrāfijas analīzi. Līdzās V. Konopčinskim un E. Rostvorovskim labākais 18. gadsimta vēstures speciālists 20. gadsimtā Ježijs Mihalskis (*Jerzy Michalski*, 1924–2007) iedalīja vēsturniekus nevis pēc iekšējo vai ārējo dalīšanas faktoru izcelšanas, bet pēc zinātniskās kvalitātes. Viņa secinājums – lielākā daļa poļu vēsturnieku ir aizrāvušies ar moralizēšanu, faktoloģisko materiālu aizgūstot no vācu autoriem, un viņu pašu pētnieciskais piensums ir vājš.¹¹⁶ J. Mihalskis uzsvēra ārējos faktorus – valsts bijusi lielvaru ķīlniece, bet Francija, Austrija un Krievija bijušas ieinteresētas Žečpospoļitas haosā, lai ierobežotu cita citu. Šādos apstākļos Staņislavs Augusts vērtējams kā pozitīva figūra, kas

istenoja ļoti būtiskas reformas, un sadarbība ar Krieviju nav nosodāma.¹¹⁷

Citādāku skatu uz historiogrāfijas iedalījumu sniedz Marians Serejskis (*Marian Henryk Serejski*, 1897–1990). Viņš piekrit J. Mihalskim par moralizēšanu, bet *optimistu* un *pesimistu* vietā vēsturniekus klasificē *atvērtajos* un *aizvērtajos*. *Aizvērtie* koncentrējuši uzmanību uz I dalīšanu un tādēļ izdara negatīvus secinājumus par valsts likteni 17.–18. gadsimtā. Savukārt *atvērtie* (arī M. Serejskis), nenoliedzot visas problēmas, saskata 18. gadsimta 80. gadu reformās valsts atdzimšanu. Viņš pats arī nav brīvs no moralizēšanas, jo asi kritizē mēģinājumus attaisnot dalīšanas kā ģeopolitiskā līdzsvara uzturēšanu.¹¹⁸

Lielā mērā E. Rostvorovskis izveidoja mūsdienu vēsturnieku skatu uz dalīšanu posma diplomātiju, savukārt J. Lojeks atjaunoja historiogrāfijā karaļa-nodevēja tēlu.¹¹⁹ Par sociālistiskā posma historiogrāfijas zināmu sintēzi uzskatāms Tadeuša Cegelska (*Tadeusz Cegielski*, 1948) un Lukaša Kondzela (*Łukasz Kądziała*, 1955–1997) kopdarbs. Ārpolitiski izšķirošā loma, neraugoties uz Prūsijas intrigām un Austrijas izmisumu, kompensējot zaudējumus uz Žečpospoļitas rēķina, bijusi Pēterburgai, kamēr pārējā Eiropa bija aizņemta ar revolūciju Francijā. Karalis vērtēts negatīvi, jo, mēģinot kontrolēt gan attiecības ar Krieviju, gan patriotus, viņš radīja haosu, kas novedis pie I dalīšanas. Karaļa pievienošanās Targovīcai atspoguļojusi viņa mūžīgo svārstīgumu.¹²⁰

Turpinājās arī Targovīcas un A. Skal-kovska nostāja – pretrunīgais publicists un politiķis Aleksandrs Boheņskis (*Aleksander Bocheński*, 1904–2001), kurš vairākkārt mainīja savas simpātijas pret Krieviju, rakstīja, ka reformas bijušas neapdomīgas, nokaitinājušas Krieviju un izraisījušas dalīšanas. Starptautiskās konjunktūras dēļ reformēt valsti bijis par vēlu, un kļūšana par Krievijas protektorātu bijis vienīgais veids, kā saglabāt valsti.¹²¹

Vēsturnieks, Otrā pasaules kara neatkarības pagrīdnieks Pavels Jaseņica (*Paweł Jasienica*, dzimis *Leon Lech Beynar*, 1909–1970) pievērsās alternatīvai vēsturei: ja Katrīna II būtu mirusi pirms 1795. gada, Pāvils I nepiekrīstu dalīšanām. Žečpospoļitu sāktu uztvert nopietni – valdītu dinastisks, nevis vēlēs karalis.¹²²

Sociālistiskajā posmā moralizēšana neizzuda, īpaša nozīme tai bija apstākļos, kad norisinājās cīņa/sadzīvošana ar krīzē slīgstošo komunistisko režīmu. 20. gadsimta nogalē vēsturnieki atkal diskutēja par to, vai izlīgums, manevrēšana bijusi vieda politika un izcēlusi kultūras dzīves pacēlumu, vai arī kompromisi bijuši nodevība.

20. gadsimta nogale – 21. gadsimts

B. Lesnodorska un E. Rostvorovska karaļa apoloģētiku turpināja Zofija Zeliņska (*Zofia Zelińska*, 1944). Viņas skatījumā Žečpospoļitas pastāvēšanas pamatā 18. gadsimtā bija Varšavas un Pēterburgas sarežģītās attiecības; karalis bijis izcils diplomāts, kurš vienmēr vēlējies īstenot reformas, pat sadarbojoties ar ienaidnieku (to daudzi vēsturnieki viņam nepiedod). Karaļa aktivitāte izglītības un mākslas jomā ļāvuši tikt galā ar iekšējām grūtībām un, neraugoties uz valsts bojāeju, poļiem kulturāli iekļauties modernajā Eiropā.¹²³ Z. Zeliņska nodala Krievijas un Prūsijas lomu dalīšanās. I dalīšana bija rezultāts *Familijas* un Katrīnas II kļūdainajiem pieņēmumiem – *Familija* imperatori uzskatīja par partneri, bet viņa domāja, ka pilnībā kontrolē *Familiju*. Abas puses viena otrā vilās, un Katrīna II veiksmīgi īstenoja 18. gadsimta 60. gados iecerēto Žečpospoļitas zemju aneksiju. Tā bijusi mācība karalim un *Familijai*, kas parādījusi, kā prasmīgāk “tirgoties” ar Katrīnu II – apmaiņā pret Krievijas ietekmi īstēnotas izglītības un finanšu reformas. Nākamās dalīšanas bijušas rezultāts Prūsijas šantāžai pret Krieviju.¹²⁴

Pēc 1989. gada izmaiņas politiskajā dzīvē pastiprināja optimistisko raudzišanos uz pagātņi. Retrospektīvi, zinot tālākos notikumus, 18. gadsimts tika vērtēts kā posms valsts atdzimšanā. Publicistam Stefanam Bratkovskim (*Stefan Bratkowski*, 1934) shematiski divas atšķirīgas personības izrietēja viena no otras – modernizēšanu aizsāka Staņislavs Augusts, bet tam sekoja radikālākais T. Kostjuško. Viņš turpināja tradīciju uzsvērt Žečpospoļitas starptautisko potenciālu – līdzīgā situācijā esošā Spānija netika dalīta, jo atšķirībā no Žečpospoļitas nevienam netraucēja, bet Turciju glābusi tikai svarīgā ģeopolitiskā atrašanās vieta.¹²⁵

Pašlaik redzamākā dalīšanu speciāliste Dorota Dukviča (*Dorota Dukwicz*) pievērsās ilgus gadus poļu historiogrāfijā pastāvošo uzskatu pārbaudei, izceļot karaļa lomu. Pētot I dalīšanu, viņa relativizē Krievijas ietekmi – 1772. gads bijis Pēterburgas vājums, sasteigti reaģējot uz Žečpospoļitas nemieriem. Pētniece V. Konopčinska skatījumam par pilnīgu Krievijas dominēšanu Žečpospoļitā 1772.–1789. gadā pretnostata ainu, kurā karalis neitralizē Pēterburgas centienus atjaunot prokrievisko partiju un panāk Krievijas piekāpšanos mērenu reformu īstenošanai. D. Dukviča uzskata arī, ka nesaskaņas trīs dalītāju starpā bijušas izteiktākas, nekā iepriekš pieņemts.¹²⁶

Mazāk izteikti, taču saglabājas diskusija par iekšējiem (*pesimistu*) un ārējiem (*optimistu*) faktoriem. Macejs Kocujs (*Maciej Kocój*, 1931) uzsver ārējos apstākļus – Prūsijai, lai spētu izdzīvot, bija jāiznīcina Žečpospoļita, un Austrija nespēja Varšavu atbalstīt, jo tai bija jācinās Franču revolūcijā.¹²⁷ Poļu historiogrāfijā 20. gadsimta nogalē pakāpeniski saruka emocionalitāte par 18. gadsimtu. Tā Jaceks Staševskis (*Jacek Staszewski*, 1933–2013) piezemētāk raugās uz Žečpospoļitas pagrimumu/atdzimšanu – intelektuālā atdzimšana aizsākās jau Vetīnu laikā, bet 18. gadsimta nogales reformas neieviesa lielas pārmaiņas,

tikai pieskaņoja īpatno Žečpospoļitas iekārtu 18. gadsimta reālījām.¹²⁸

Starptautiski emocionālu stilu skatījumā uz dalīšanām ienesa Polijai vienmēr simpatisējošais britu vēsturnieks Normens Deiviss (*Norman Davies*). Tāpat kā R. Lords un Š. Aškenazi, viņš par dalīšanu arhitektiem uzskata Katrīnu II un G. Potjomkinu – izmantojot Žečpospoļitas iekšējās jukas, tie panākuši Krievijas 16. gadsimtā izvirzīto mērķi – pakļaut rietumu kaimiņu. Žečpospoļitas izrādītā patstāvība 18. gadsimta nogalē pierādīja absolūtismam alternatīvu iespēju un draudēja izjaukt lielvaru līdzsvaru Austrumeiropā, tādēļ bija iznīcināma.¹²⁹ Citi Rietumu autori uzskata, ka Žečpospoļitas dzīvi paildzinājusi tikai Katrīnas II aizņemtība ar citiem jautājumiem.¹³⁰ Pazīstamais 20. gadsimta speciālists Pjotrs Vandičs (*Piotr Wandycz*, 1923–2017) secināja pretējo – dalīšanas izjaukušas līdzsvaru, stiprinot absolūtismu un vēlāk Vācijas ekspansionismu.¹³¹

NATO/ES iestāšanās gaisotnē vēsturnieki ļāvās filozofiskām pārdomām. Jans Kenevičs (*Jan Kieniewicz*, 1938) kritizē apgaismību – ļaujoties sapnim par spēcīgu monarhu, tikusi iznīcināta 16.–17. gadsimta republikāniskā un augsti atbildīgā brīvības kultūra. Autokrātiskas Krievijas līdzdalība republikānisma iznīcināšanā poļu sabiedrībā radīja nicinājumu pret Krieviju kā neeiropieisku.¹³²

18. gadsimta tēma aizvien ir aktuāla arī labēji konservatīvā publicistikā (kas nereti ir pamanāmāka nekā vēsturnieku pētījumi), 20./21. gadsimta mijas aktuālie jautājumi tajā ietērpti vēstures “kostimos”. Kritizējot modernās ārpolitikas izvēles, tiek piesaukta pagātne – šļahtas tuvredzība, Staņislavs Augusts – krievu ieliktenis, sadarbība ar Prūsiju un tas, ka Vācija vienmēr gribējusi iznīcināt Poliju.¹³³

Viens no dalīšanu posma stūrākmeņiem bija Žečpospoļitas un Krievijas attiecības, un tas sarežģīto situāciju ietekmē līdz pat

mūsdienām. Mēģinājumi to risināt ir veicinājuši abu valstu vēsturnieku kopīgu darbu tapšanu. Viens no jaunākajiem darbiem par 18. gadsimta otrās puses diplomātiju ir krievu vēsturnieka Borisa Nosova (*Boris Nosov*, 1952) un Arkadjuša Stasjaka (*Arkadiusz Stasiak*) darbs.¹³⁴ Jāatzīmē, ka poļu vēsturniekiem ilgstoši ir grūtības piekļūt Krievijas arhīvu materiāliem par Lielā Seima posmu.¹³⁵ Darbā ieturēta E. Rostovrovska pieeja – Prūsija bija galvenā dalīšanu iniciatore, bet Pēterburgas akcepts bija izšķirošais faktors. Taču ir mikstināta Krievijas loma dalīšanās, izceļot tās gatavību atbalstīt daļu reformu, lai nodrošinātu nedalītu kontroli Žečpospoļitā. Franciju, Austriju un Prūsiju darīja bažīgas Krievijas ietekmes pieaugums Austrumeiropā un Dienvidēiropā. Mēģinājumi apturēt Katrīnu II gan ir panākuši pretējo efektu – Krievijas ietekme tikai augusi, un I dalīšana bijusi kompromiss, lai izvairītos no Eiropas konflikta ar Krieviju. II dalīšana savukārt bijusi rezultāts Prūsijas šantāžai – draudi sabiedroties ar Žečpospoļitu pret Krieviju, vēlāk – slēgt separātu mieru ar revolucionāro Franciju.¹³⁶ Šis vēsturnieku kopdarbs nostiprina 20. gadsimta otrajā pusē izvirzītos secinājumus.

Jau ar Napoleona laikmetu – paaudzī pēc dalīšanām – iezīmējās tendence, atbildot uz jautājumiem par Žečpospoļitas dalīšanām, atbildēt arī uz aktuālajiem tābrīža jautājumiem – vai 1830. un 1863. gada sacelšanās bija nepieciešamas; vai lielāks drauds neatkarībai ir Krievija vai Vācija; vai pretoties III Reiham un komunistiem vai sadarboties ar tiem?

19. gadsimtā izveidojās divi novirzieni – sākotnēji dominēja Krakovas skola ar pārliecību, ka reālistiski jāvērtē savi spēki un ka 18. gadsimta nogale ir kolektīvas

degradācijas piemērs. Pakāpeniski to nomainīja (kaut sāka veidoties tikai nedaudz vēlāk kā Krakovas skola) Ļvovas–Varšavas skola, balstoties uz pētījumiem ekonomikas vēsturē, – tā secināja, ka 18. gadsimta nogalē sabiedrībā notikusi atmoda, tā sākusi reformēties, un tas devis tālāko cerību, kura bija jāisteno dzīvē.¹³⁷ Politiskās norises un saimnieciskās dzīves sasniegumi ietekmēja veidu, kā raudzīties uz pagātņi, – vai vaina meklējama pašu neizdarībā, vai arī alkatīgi kaimiņi iznīcinājuši atdzimstošu valsti?

Ļvovas–Varšavas skola 19. gadsimta beigās iezīmēja dalījumu starp I dališanas cēloņiem – kādēļ nonāca līdz dališanu idejas īstenošanai un kādēļ pēc 20 gadiem notika II un III dališana, kad valsti likvidēja.

Pirmā pasaules kara nogale, kas atnesa Polijas valsts atjaunošanu, pastiprināja optimistisko raudzīšanos uz pagātņi. Taču Polijas vēstures zinātnē un arī plašākā sabiedrībā (izpaudās publicistikas darbos) nekad neizzuda asa 18. gadsimta nogales politiķu (vienalga, kuras nometnes) kritizēšana par politisko nolaidību un mazdūšību, valsts izsaimniekošanu. Tas nereti tika savīts kopā ar politiskajām norisēm aktuālajā laikā, kurā vēsturnieks un/vai publicists raksta.

20. gadsimta otrajā pusē, komunistiskās varas laikā, dališanu posms nebija aktuālāko pētījumu virziens, bet, iespējams, tieši tādēļ samazinājās emocionalitāte diskusijās par šo tēmu. Tad arī lielā mērā vēsturnieki izveidoja 18. gadsimta beigu ārpolitisko norišu interpretāciju, kura tiek izmantota mūsdienā darbos. Šī interpretācija ar

mērenām simpātijām vērtēja apgaismības laikmeta politiķu centienus saglabāt kaut daļēju Žečpospoļitas neatkarību un iezīmēja Žečpospoļitu 18. gadsimta 80.–90. gadu mijā kā suverēnu starptautisko spēlētāju, ar kuru kaimiņiem bija jāreķinās.

21. gadsimta sākumā vēsturnieki šo noskaņojumu pārņēmuši un niansējuši vērtējumu par kaimiņvalstu ietekmi Polijā–Lietuvā 18. gadsimta beigās, norādot uz poļu spēju saglabāt plašāku iekšpolitisko un ārpolitisko neatkarību, nekā iepriekš uzskatīts.

Vēsture saplūda ar tagadni, un dališanas bija vienmēr klātesošas. Dališanas bija kā kļūda, kas bija jāizlabo, jāpierāda, ka Žečpospoļita arī 18. gadsimtā varēja modernizēties, un sacelšanās un neatkarības atgūšana ir tam pierādījums. J. Tazbirs norāda – 300 gados kopš Lielā Ziemeļu kara Polija ir baudījusi pilnu suverenitāti pāris desmitgades (Lielā Seima laiks, 1918.–1939. gads, laiks pēc 1989. gada), tādēļ sabiedrībā aizvien ik pēc kāda laika uzplaiksnī aizdomas par jaunu dališanu iespējamību.¹³⁸ Piemēram, tāda situācija izveidojusies jautājumā par to, kurš bijis (aizvien ir) lielāks Polijas valstiskuma ienaidnieks – Krievija vai Vācija.

Taču jāsecina, ka pakāpeniski ir mazinājusies uz emocionāliem argumentiem balstīta dališanu interpretācija. Polijas politiskā situācija ir labāka par to, kāda bija pirms 230 gadiem, tādēļ uz *Familiju*, Hetmaņiem vai karali vēsturnieki raugās neitrālāk, mēģinot precīzāk saprast viņu motivāciju.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ 1569. gadā Ļubļinas ūnijā apvienojās divi tiesiski līdztiesīgi subjekti – Polijas karaliste un Lietuvas lielkņaziste (dižkunigaitija). Poliski: Rzeczpospolita Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczpospolita Obojga Narodów; lietuviski: Abiejų Tautų Respublika. Cilme no latīņu *res publica*, poliski – *rzecz pospolita*.
- ² ROBERT MANDROU. L'Europe "absolutiste". Raison et raison d'État. 1649–1775. Paris 2006, p. 291.
- ³ EDGARS DUNSDORFS. Latvijas vēsture, 1710–1800. [Stokholma] 1973, 186., 202.–203. lpp.; ARVEDS ŠVĀBE. Latvijas vēsture 1800–1914. 1. daļa. Rīga 1991, 8., 12. lpp.; VALDIS KLIŠĀNS. Latvijas vēsture no visenākajiem laikiem līdz mūsdienām Baltijas, Eiropas un pasaules vēstures kontekstā. Rīga 2018, 119.–120. lpp.
- ⁴ JERZY TOPOLSKI. Moralizatorstwo czy wyjasnienie: o głównym motywie polskiej historiografii poświęconej rozbiorom. In: Przegląd Historyczny 1972, Nr. 63/4, s. 615–625; JERZY MICHALSKI. Historiografia polska wobec problematyki pierwszego rozbioru. In: Przegląd Historyczny 1972, Nr. 63/3, s. 425–437.
- ⁵ Fryderyk August III (Sas). In: ANNA SIERADZKA (red.). Wizerunki legendarnych i historycznych władców Polski. Nieznany malarz polski z 2 połowy 18 wieku. Warszawa [1980]; BRONISŁAW GEBERT, GIZELA GEBERTOWA. Opowiadania z dziejów ojczystych. Lwów 1929, s. 135–136. Tagad poļu vēsturnieki pozitīvāk raksta par Vetiniem – līdzās valsts pārvaldes pagrimumam literatūrā ienāca apgaismība, uzplauka māksla. JAN K. OSTROWSKI. Czasy saskie: ostatni stopień upadku, czy początek odrodzenia. In: Mówią wieki 2018, Nr. 6 (701), s. 36–40.
- ⁶ JÓZEF ANDRZEJ GIEROWSKI. Historia Polski. 1505–1764. Warszawa 1988, s. 174.
- ⁷ JACQUES BRAFMAN. La mythomanie polonaise. Bruxelles 2015, pp. 43, 48; ŠARLS LUIJS DE MONTESKJĒ. Persiešu vēstules. 136. vēstule. Rīga 1990, 218. lpp.; LARRY WOLFF. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. Stanford 1994, p. 61.
- ⁸ DANIEL BEAUVOIS. La Pologne. Des origines à nos jours. Paris 2010, pp. 164, 176–178.
- ⁹ Staņislavam Augustam ar Katrīnas II svētību kāpjot tronī, *Familija* 1766./1767. gadā uzsāka reformas – sakārtoja valsts ieņēmumus (kaitēja Prūsijas ekonomiskajām interesēm), unificēja mēru sistēmu, ierobežoja *liberum veto* (neattiecinot to uz vairākiem ekonomiskiem lēmumiem). Tas stiprināja daļas šļahtas naidīgumu pret karali. Prūsija un Krievija saskatīja tajā augošu Varšavas neatkarību. Krievija piespieda atkāpties no reformām un garantēja šļahtas “zelta brīvības” un guva atbalstu šļahtai, bet katoļu šļahtai nebija pieņemams, ka tika uzspiesta protestantu un pareizticīgo šļahtas vienlīdzība ar katoļiem. Republikānismu aizstāvošā šļahta cerēja uz Krievijas palīdzību, vērstoties pret karali, bet tagad atklāti nostājās pret Krieviju. Poļu vēsturnieki uzskata, ka konfesionālais jautājums bija otršķirīgs, primārā pretestība bija pret Krievijas diktātu. 1768. gadā Barā (Ukrainā) šie muižnieki izveidoja bruņotu konfederāciju. Tā bija tiesiski atļauta pretestības forma, lai atbalstītu vai uzspiestu valsts vadībai kādu noteiktu lēmumu. Konfederācijā lēmumus pieņēma ar balsu vairākumu un *liberum veto* nedarbojās. Mērķis bija gāzt, viņuprāt, esošās situācijas vaininieku – Staņislavu Augustu. 1772. gadā Krievijas armija konfederāciju likvidēja. Daļa konfederātu tika izsūtīta uz Sibīriju, daļa kļuva izteikti antikrieviska, daļa aizvien palika opozīcijā karalim un *Familijai*, reformās saskatīdami ļaunumu. Baras konfederācijas starptautiskais aspekts bija Francijas un tās sabiedrotās Austrijas atbalsts konfederācijai (lai radītu grūtības Krievijai). Bet Krievija un Prūsija pēc Septiņu gadu kara izveidoja savienību, kurā novājinātā Prūsija sekoja Krievijas norādēm. JÓZEF ANDRZEJ GIEROWSKI. Historia Polski. 1764–1864. Warszawa 1988, s. 60–69; JERZY JOZEF GŁOWACKI. Miejsce kwestii wyznaniowej w genezie konfederacji barskiej. In: Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 2014, Tom 15, s. 29–57, here s. 56; RICHARD BUTTERWICK. Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792. Kraków 2012, s. 79.
- ¹⁰ Polijā un Lietuvā 16.–18. gadsimtā augstākais šļahtas (*szlachta*) slānis atbilda Rietumeiropas lielajiem senjoriem. Tā bija tiesiski neformāla kārta, jo Žečpospolitā, atšķirībā no Rietumeiropas, aristokrātija (6–12% visas valsts sabiedrības) formāli bija tiesībās vienlīdzīga neatkarīgi no

finansiālā stāvokļa. Galvenais kritērijs piederībai magnātiem bija lieli zemes īpašumi, kuri nodrošināja pieeju valsts augstākajiem amatiem un politiskajai ietekmei. Magnātu atkarībā atradās vairāki klienti no vidējās un trūcīgās (tajā skaitā bezzemes) šlahtas. Tie pildīja magnātu uzdevumus – Seimā kā deputāti nepieļāva vai veicināja likumu pieņemšanu, piedalījās magnātu privātos karos u. c. NATACHA LECLERCQ. La vie politique polonaise au 18e siècle: les journaux de la diète de convocation de 1764. Paris 2010, pp. 11–17.

¹¹ Magnātu Čartorisku (*Czartoryski*) un Poņatovsku (*Poniatowski*) dzimtu un viņu klientu politiskā partija tika izveidota 17. gadsimta 90. gados, tās galvenais mērķis, pārņemot varu valstī, bija stiprināt centrālo pārvaldi, palielināt armiju, uzlabot valsts finanšu sistēmu. Pret viņiem nostājās vecās republikāniskās kārtības aizstāvji un to klienti. *Familija* sākotnēji atbalstīja Vetīnu dinastiju, bet vēlāk nostājās tai opozīcijā, un pēc Augusta III nāves bija pārliecināta, ka Seims ar sava jaunā sabiedrotā – Krievijas – spiedienu izvēlēs troni viņu kandidātu. Krievijas bruņoto draudu un kukuļošanas rezultātā (abām politiskajām noietnēm krievu vēstnieks maksāja) par karali kļuva imperatores Katrīnas II bijušais mīļākais Staņislavs Augusts Poņatovskis. Viņš bija abu *Familijas* galveno dzimtu radnieks, taču ne kandidāts uz troni. Staņislava Augusta valdīšanas sākumā iesāktās reformas Krievija ātri aplāpēja, un karalis pakāpeniski attālinājās no *Familijas*. 18. gadsimta 80./90. gadu mijā, kad tika atkārtots mēģinājums valsti reformēt, atsākās *Familijas* un karaļa sadarbība. WITOLD SIENKIEWICZ. Mały słownik historii Polski. Warszawa 1991, s. [42]; LECLERCQ, La vie politique polonaise au 18e siècle, pp. 75–91.

¹² Šlahtiči tiesībās bija vienlīdzīgi, tos Seimā (tas ik pēc diviem gadiem sanāca uz sešām nedēļām) ievēlēja provinču sanāksmēs (seimikos), kur tiem izsniedza instrukcijas. Neatkarīgi no mantiskā stāvokļa *liberum veto* deva tiesības ikvienam deputātam uzlikt veto atsevišķiem Seima pieņemtajiem lēmumiem vai nepieņemt šo lēmumu ieviešanai viņu pārstāvētajā provincē. Tas ļāva parlamentam kontrolēt izpildvaru un demonstrēja kārtas iekšējo vienlīdzību. 17. gadsimta otrajā pusē šis princips pārāuga tiesībās pārtraukt Seima darbību un atcelt tā lēmumus. To sāka izmantot gan magnāti, gan Krievija un Prūsija, piekukuļojot deputātus, kuri paralizēja Seima darbību. Kopš 16. gadsimta nogales *liberum veto* bija viena no oficiālajām šlahtas “zelta brīvībām” un ar laiku izvirzījās kā galvenā (pārējās: tiesības vēlēti karali, nepakļauties karalim, tikai šlahtai ieņemt valsts pārvaldes amatus, personas un īpašuma neaizskaramība, visu šlahtiņu tiesiskā vienlīdzība). Pēc Staņislava Augusta ievēlēšanas *liberum veto* tika ierobežots (ar Krievijas svētību), bet pilnībā to atcēla 1791. gada 3. maija konstitūcija. ANNA FILIPCZAK-KOCUR. Recenzija par: Historia sejm polskiego. Tom 1: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej”. Pod. red. J. Michalskiego, oprac. J. Bardach, W. Czapliński, J. Michalski, A. Sucheni-Grabowska, W. Uruszcak. Warszawa 1984. In: Przegląd Historyczny 1986, Nr. 77/2, s. 374–383, here s. 376–377.

¹³ JEAN JACQUES ROUSSEAU. Considération politiques et philosophiques sur les affaires présentes du Nord, et particulièrement sur celles de Pologne. Londres [1774], pp. 8, 11, 139, 150–154, 169; BRAFMAN, La mythomanie polonaise, pp. 41–43; L'ABBE DE MABLY. De la situation politique de la Pologne en 1776. In: Collection complète des œuvres de L'Abbe de Mably. Œuvres posthumes. Vol. 13. Paris 1794–1795, pp. 33–41.

16. gadsimta Žečpospoļita uz Eiropas fona bija reliģiski toleranta. 17. gadsimta otrajā pusē pastiprinājās kontrreformācija un protestanti tika vainoti sadarbībā ar Zviedriju (1655–1660), kaut arī šai sadarbībai nebija konfesionālu robežu. 18. gadsimta sākumā protestantiem tika atņemtas tiesības tikt ievēlētiem Seimā. Daļa Žečpospoļitas vācu protestantu valsts centralizēšanas reformās saskatīja draudus savai autonomijai.

Ukrainā un Baltkrievijā kontrreformācijas laikā 1596. gadā tika izveidota Uniātu (grieķu-katoļu) baznīca, kas saglabāja pareizticīgo liturģiju, bet atzina pāvestu par Baznīcas galvu un pieņēma katoļu dogmas. Tas šķēla Žečpospoļitas pareizticīgos. Daļa meklēja aizstāvību Krievijā, daļa pievienojās uniātismam. Izmantojot šo situāciju, Prūsija un Krievija 18. gadsimtā uzspieda Varšavai savu lomu kā attiecīgi protestantu un pareizticīgo aizstāvji. Tas vēl vairāk pasliktināja katoļu uzskatus par nekatoļiem, kaut arī nebūt ne visi nekatoļi bija nelojāli Žečpospoļitai. ZBIGNIEW WÓJCIK. Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej. In: Polska 17 wieku. Państwo.

Spółeczeństwo. Kultura. Warszawa 1969, s. 46–48; GIEROWSKI, *Historia Polski. 1764–1864*, s. 66, 138.

¹⁴ STANISŁAW KONARSKI. O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów. Tom 1. Warszawa [1760], s. 11, 13, 174–175.

¹⁵ CLAUDE CARLOMAN DE RULHIÈRE. *Démembrement de la Pologne*. Paris 1819, pp. 576–601.

¹⁶ VOLTAIRE. *Œuvres complètes*. Tom 10. Paris 1836, p. 320; BEAUVOIS, *La Pologne*, pp. 171–172, 177–178.

¹⁷ ZOFIA ZIELIŃSKA. Nowe światła polskiego tworzenie. In: *Mówią Wieki* 2017, Nr. 8 (691), s. 12–15, here s. 12.

¹⁸ Dumpi Ukrainā vecināja arī Pēterburgas izplatītās baumas, ka Krievija palīdzēs Žečpospolītas pareizticīgajiem. GIEROWSKI, *Historia Polski. 1764–1864*, s. 66.

Sacelšanās kā viens no ukraiņu nacionālās apziņas un neatkarības centieni stūrakmeņiem: PETRO MIRCHUK. *Koliivshhina Gajdamacke povstannja 1768*. N'ju-Jork 1973, s. 305.

STANISŁAW KRUSZELNICKI. Opisanie rzezi umańskiej w roku 1768 w miesiącu junii przez Maxyma Żeleźniaka, kozaka zaporozkiego i Gonty, pułkownika kozackiego, a poddanego j W. Potockiego, wojewody kijowskiego potenczas. In: HENRYK MOŚCICKI (red.). *Dzieje porozbiorowe Narodu Polskiego w żywym słowie*. Tom 6. Z dziejów Hajdamaczyzny część II / przedmowa. Warszawa-Kraków 1905, s. 14–32.

¹⁹ GEORGE VERNADSKY (ed.). *Source Book for Russian History from Early Times to 1917*. Vol. 2. New Haven 1972, pp. 409–410.

²⁰ MARTIN KATZ. The Russian historiography of the First Partition of Poland. In: *The Polish Review* 1972, Vol. 17, Nr. 4, pp. 11–16, here p. 11.

²¹ ANDRZEJ NOWAK. The Russo-Polish Historical Confrontation. In: *Sarmatian Review* 1997, Nr. 17 (1), pp. 432–442, here p. 435; SWIETLANA FALKOWICZ. Polska problematyka w rosyjskiej historiografii. In: “O nas bez nas”. *Historia Polski w historiografiach obcojęzycznych*. Poznań 2007, s. 123–134, here s. 123–124; ARKADIUSZ STASIAK, BORIS NOSOW. Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej. In: MIROŚLAW FILIPOWICZ, ALEKSANDR OGANOWICZ CZUBARIAN (eds.). *Polska – Rosja: Materiały do nauczania historii*. Lublin 2017, s. 180–227, here s. 198.

²² ANDRZEJ NOWAK. History and geopolitics: a contest for Eastern Europe. Warsaw 2008, pp. 59–65; STASIAK, NOSOW, *Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej*, s. 196; ANNIE ZWANG, PHILIPPE ZWANG. *De la Russie de Catherine II à la Russie d'aujourd'hui*. Paris 2018, p. 21.

Kaut konstitūcija tika pieņemta bez opozīcijas nopietnas dalības valsts apvērsuma apstākļos, poļu vēsturnieki uzskata, ka 3. maija konstitūciju ietekmēja mērenās britu idejas. Turklāt revolucionārajai Francijai maz interesējās Žečpospolītas liktenis. CLAUDE MAZURIC. Recenzija par: HENRYK KOCJOJ. *Francja a Konstitucja 3 Maja (Les lettres de Varsovie. Correspondance diplomatique des envoyés de France à Varsovie (1791–1792))*. In: *Annales historiques de la Révolution française* 1998, Nr. 314, pp. 771–772, here p. 772.

²³ DANUTA KOWALEWSKA. Rewolucyjnie o “Polskiej Rewolucji”? Recenzija par: RICHARD BUTTERWICK. *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*. Kraków 2012, s. 988. In: *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 2013, Nr. 25, s. 277–287, here s. 284.

²⁴ STASIAK, NOSOW, *Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej*, p. 185; ALEKSANDR KLAVDIEVICH IL'ENKO. Nachalo konca Pol'shi: Vvedenie v istoriju bor'by za ob'edinenie Rossii pri imperatrice Ekaterine Velikoj. Materialy izvlecheny: 1) Iz Moskovskogo otdelenija obshhego arhiva glavnogo shtaba; 2) Iz Voенno-uchenogo arhiva togo zhe shtaba; 3) Iz Moskovskogo glavnogo arhiva Ministerstva inostrannyh del. Sankt-Peterburg 1898, s. LVIII.

Rietumu literatūrā sastopams uzskats, ka Prūsija nevēlējās robežoties ar Krieviju, taču izšķirās paņemt pēc iespējas lielāku Žečpospolītas daļu, lai neļautu Žečpospolītā nostiprināties Krievijai. ROBERT HOWARD LORD. *The Second Partition of Poland: A Study in Diplomatic History*. Harvard 1915, pp. 492–497.

- ²⁵ EMANUEL ROSTWOROWSKI. Na drodze do pierwszego rozbioru. Fryderyk II wobec rozkładu przymierza francusko-austriackiego w latach 1769–1772. In: Roczniki Historyczne 1949, Nr. 18, s. 181–204, here s. 181–183; MICHAŁ HELLER. Historia imperium Rosyjskiego. Łódź 2005, s. 458; ZBIGNIEW ANUSIK. Rokowania o Polsko-Szwedzki traktat sojuszniczy w r. 1790. In: Zapiski Historyczne, Tom 61, Nr. 2–3. Toruń 1996, s. [21]; GIEROWSKI, Historia Polski. 1764–1864, s. 79–80; STASIAK, NOSOW, Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej, s. 185; VASILII KLIUCHEVSKY. A Course in Russian History: The Time of Catherine the Great. New York 1997, pp. 66–67.
- ²⁶ NOWAK, History and geopolitics, pp. 59–65.
- ²⁷ ŁUKASZ KĄDZIELA. Kazimierz Nestor Sapieha. In: HENRYK MARKIEWICZ (red.). Polski Słownik Biograficzny. Tom 35. Warszawa 1994, s. 52–67.
- ²⁸ 1792. gada Polijas–Krievijas karā poļi sākotnēji guva panākumus, taču patrioti un karalis uzvarai neticēja un bija gatavi piedāvāt mieru Krievijai. ZOFIA ZIELIŃSKA. Stanisław August, Konstytucja i Targowica. W związku z pracą Jerzego Łojka, Upadek Konstytucji 3 Maja. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976. In: Przegląd Historyczny 1978, Tom 69, Nr. 2, s. 317–336, here s. 324–325; TADEUSZ KORZON. Zamknicie dziejów wewnątrznych Polski za Stanisława Augusta. Lwów 1899, s. 27.
- ²⁹ PIOTR PIEŚNIARCZYK. Historia Polski w pigułce. Białystok 1998, s. 210; BEAUVOIS, La Pologne, p. 180; GIEROWSKI, Historia Polski. 1764–1864, s. 80; SAIMONS SEBAGS MONTEFJORE. Kņazs Potjomkins, ķeizarienes Katrinas Otrās mīla. Rīga 2007, 529–530., 568–569. lpp.; KATARZYNA BUCHOLC-SROGOSZ. Sejm Wielki w ujęciu Wojciecha Szczygielskiego. In: Prace naukowe Akademi i im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne 2016, Tom 15, s. 303–312, here s. 306–307; ZDZISŁAW JANECZEK. Ignacy Potocki – dziejopis i współtworca Konstytucji 3 Maja w historiografii polskiej. In: Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Historica 1991, Nr. 40, s. 19–40, here s. 33; BUTTERWICK, Polska rewolucja, s. 273.
- Stalīniskā poļu literatūra pozitīvi atzīmēja “jaunās apgaismotās” un “vecās republikāniskās” grupas sadarbību. BOGUSŁAW LEŚNODORSKI. Rzeczpospolita w drugiej połowie 18 wieku. Typ państwa i zmiany formy rządu. In: Przegląd Historyczny 1951, Nr. 42, s. 129–160, here s. 147–148, 154.
- ³⁰ Pirmais rakstītais valsts pamatlikums Eiropā. Saskaņā ar apgaismības ideāliem valsts vara tika sadalīta izpildu, likumdevēju un tiesu varā. 16. gadsimta otrajā pusē tronis atkal kļuva mantojams (bija paredzēts to nodot Vētiņiem), karalis vadīja valdību, šļahtai atņēma tiesības nepakļauties monarham. Seims, kurš sastāvētu no divām palātām, lemtu ar balsu vairākumu un pilnībā *liberum veto*. Pārvaldi centralizēja – samazināja seimiku ietekmi, jo tie atradās magnātu ietekmē un faktiski noteica Seima iznākumu. Pilsētniekiem tika dotas tiesības iegādāties zemes īpašumu un piedalīties Seimā kā padomdevējiem pilsētu jautājumos. Tika ierobežotas dzimtkungu juridiskās tiesības pār zemniekiem. Konstitūcija nekad pilnībā netika iedzīvīnāta, jo pēc zaudējuma karā ar Krieviju to apturēja.
- ³¹ *Targovicka konfederacija* – ar Katrinas II atbalstu 1792. gadā to izveidoja reformu pretinieki. Pēc Krievijas uzvaras karā konfederāti pārņēma Žečpospolitā varu un atcēla reformas, taču faktiski balstījās tikai uz Krievijas karaspēku. Konfederāti istenoja II dališanu 1793. gadā, bet Kostjuško sacelšanās laikā 1794. gadā daļu no tiem sodīja ar nāvi, citi aizbēga. “Targovica” tiek lietots kā sinonīms nodevībai.
- ³² BUTTERWICK, Polska rewolucja, s. 456, 461.
- ³³ DANIEL HAILES. Pamiętnik stosujący się niniejszych interesów Polski. Warszawa 1791, s. 8–18; HENRYK WERESZYCKI. Recenzja par: Malcolm-Smith E. British Diplomacy in the Eighteenth century. 1700–1789. London 1937. In: Baltic and Scandinavian countries (Gdynia) 1939, Vol. V, Nr. 1 (11), pp. 67–68.
- ³⁴ MARCIN WOLNIEWICZ. Dialektyka potęgi i słabości, czyli o Rosji imperialnej w propagandzie Powstania styczniowego. In: Przegląd Wschodnioeuropejski 2013, Nr. 4, s. 25–46, here s. 30.
- ³⁵ MARCIN HANDELSMANN. Polityka słowiańska Polski w 18 i 19 wieku. In: FELIKSS POHOREDECKI, KAZIMIERZ TYSZKOWSKI (red.). Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17–20 września r. 1935. cz. 1. Referaty. Lwów 1935, s. 368–403, here s. 369.

- Poļu inteliģences attieksme pret Krieviju bija pretrunīga – naidīgums mijās ar panslāvisma idejām. ANDRZEJ WALICKI. Biedna Rosja. Problemy Rosji i problemy z Rosją: z Andrzejem Walickim rozmawia Jarosław Zadencki. In: *Arcana* 2000, Nr. 1–33, s. 116–122, here s. 121.
- ³⁶ STASIAK, NOSOW, Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej, s. 185.
- Prūsijā Frīdrihs II bija izveidojis ļoti negatīvu Žečpospolitas tēlu. MARIAN DROZDOWSKI. Recenzija par: Stanisław Salmonowicz, Polacy i Niemcy wobec siebie. Postawy – opinie – stereotypy (1697–1815). Próba zarysu. Olsztyn 1993, s. 125. In: *Zapiski Historyczne*. Tom 62, Nr. 1. Toruń 1997, s. 147–149, here s. 148.
- ³⁷ ZIELIŃSKA, Stanisław August, s. 327, 332, 334; WACŁAW URUSZCZAK. Konstytucja 3 maja 1791. Testament polityczny i Rzeczypospolitej. In: *Przegląd Sejmowy*. Dwumiesięcznik 2011, Rok 19, Nr. 2 (103), s. 9–10, here s. 11, 14; JERZY MICHAŁSKI. Stanisław August Poniatowski, h. Ciołek. In: HENRYK MARKIEWICZ (red.). *Polski Słownik Biograficzny*. Tom 41. Warszawa 2002, s. 612–640, here s. 635; ANDRZEJ KAMIEŃSKI. Fryderyk II w Polskiej historiografii. In: *Czasy Nowożytnie*. Tom 26. Warszawa 2013, s. 99–115, here s. 114–115.
- Britu vēsturnieks Simons Montefjore mīkstina Krievijas lomu, izceļot Prūsijas spēli uz poļu antikrieviskajām jūtām. MONTEFJORE, Kņazs Potjomkins, 529.–530., 568.–569. lpp.
- ³⁸ Šāds uzskats pastāv Rietumu literatūrā: RICHARD BUTTERWICK. The enlightened monarchy of Stanisław August Poniatowski (1764–1795). In: RICHARD BUTTERWICK (red.). *The Polish-Lithuanian monarchy in European context (c. 1500–1795)*. Belfast 2001, p. 216.
- ³⁹ MARIAN SKRZYPEK. *Filozofia Diderota*. Warszawa 1996, s. 241–245.
- ⁴⁰ STANISŁAW STASZIC. Przestrogi dla Polski z terazniejszych politycznych Europy związków y z praw natury wypadające. [S. l.] 1790, s. 2–3, 17–18; BARBARA WOLSKA. Wprowadzenie do lektury. In: MAGDALENA BANASZEK (red.). *Adam Stanisław Naruszewicz, Poezje zebrane*. Tom I. Warszawa 2005, s. 5–39, here s. 12, 16.
- ⁴¹ Kultūras parādība 16.–18. gadsimtā; izpaudās tēlotājmākslā, modē (austriemnieciski tērpi), arhitektūrā. Uzsvēra Žečpospolitas iekārtas pārākumu. Centrālā loma ir brīvai, līdztiesīgai, pašpietiekamai, pastorālai šļahtai, kura mītiski cēlusies no antikajām kareivīgajām sarmatu ciltīm. Tā bija apzināta noslēgšanās no ārpusaules ietekmes.
- ⁴² KRZYSZTOF KOEHLER. “Monitor”. In: *Arcana* (Kraków) 1995, Nr. 1, s. 126–134, here s. 127, 129–130; JANECEK, Ignacy Potocki, s. 38; BUTTERWICK, *Polska rewolucja*, p. 644; RICHARD BUTTERWICK. Dialog republikanizmu z liberalizmem. Recenzija par: Anny Grześkowiak-Krwawicz o idei wolności. In: *Kwartalnik Historyczny* 2010, Rocznik 118, Nr. 1, s. 63–76, here s. 74.
- Ir vēsturnieki, kuri rehabilitē sarmatismu, kā romantiķi tajā saskatot morālu pārākumu. DARIUSZ ŁUKASIEWICZ. Apologia sarmatyzmu i upadek Polski. In: *Le Monde Diplomatique*, Edycja Polska 2015, Nr. 12/118, s. 40–43, here s. 43.
- ⁴³ Głos Jasnie Wielmoznego [STANISŁAWA] KUBLICKIEGO Posła Inflantskiego, Dnia 1 Pazdziernika 1790. R. Na Sessyi Seymowey. Warszawa 1790, s. 3; Głos Jasnie Wielmoznego KUBLICKIEGO Posła Inflantskiego, Dnia 10 Maja 1791. R. Na Sessyi Seymowey. Warszawa 1791, s. 7–8.
- ⁴⁴ JANUSZ SKODLARSKI. Poglądy i działalność publiczna Stanisława Staszica a jego oblicze moralne. In: *Annales: etyka w życiu gospodarczym* 2007, Tom 10, Nr. 1, s. 77–93, here s. 77; FRYDERYK PAPÉE. Zapatrywania dotychczasowe. In: STANISŁAW KUTRZEBA (red.). *Przyczyny upadku Polski*. Praca zbiorowa. Kraków 1918, s. 1–22.
- ⁴⁵ BUCHOLC-SROGOSZ, Sejm Wielki w ujęciu Wojciecha Szczygielskiego, s. 305; BEAUVOIS, *La Pologne*, p. 179. Lietuviešu vēsturnieki tajā redz Lietuvas patstāvības izpausmi: MEČISLOVAS JUČAS. Lietuvos ir Lenkijos unija. Vilnius 2000, pp. 293–294.
- ⁴⁶ JANECEK, Ignacy Potocki, s. 31–32; Rozmowa Imperatora Pawła I z Tad. Kosciuszko. Zapisane przez Matweja Gagarina. In: JAN KONSTANTY ŻUPAŃSKI (red.). *Pamiętniki Jana Kilinskiego*. Szewcza, a razem pułkownika 20 Regimentu. Poznań 1882, s. 181–195, here s. 185–186.
- ⁴⁷ Korrespondent Kraiowy y Zagraniczny 1793, Nr. 13, s. [241]–245; Nr. 9, s. [161].

- ⁴⁸ MICHALSKI, *Historiografia polska*, s. 432.
- ⁴⁹ *Korrespondent Kraiowy y Zagraniczny 1793*, Nr. 19, s. 363–366; Nr. 25, s. [481]–483.
- ⁵⁰ ANTONI CHRZĄSZCZEWSKI. Pamiętnik. In: HENRYK MOŚCICKI (red.). *Dzieje porozbiorowe Narodu Polskiego w żywym słowie*. Tom VI. Z dziejów Hajdamaczyzny część II. Warszawa – Kraków 1905, s. 52–131, here s. 68, 74, 84–86; *Pamiętnika Chrząszczewskiego*. In: MOŚCICKI, *Dzieje porozbiorowe Narodu Polskiego w żywym słowie*, s. 68, 74, 84–86.
- ⁵¹ HENRYK GŁĘBOCKI. Nieznane listy króla Stanisława Augusta. In: *Arcana 2000*, Nr. 1–33, s. 185, 188–189; LORD, *The Second Partition of Poland*, p. 489.
- ⁵² MARIA DZIĘCIOŁ. *Spiewnik 1791–1793*. In: *Ojczyzna Polsczyzna 1991*, Nr. 2 (33), s. 19–21, here s. 20; MICHALSKI, *Stanisław August Poniatowski*, s. 638; JANUSZ TAZBIR. *Kostiumy króla Stanisława*. In: *Polityka 1998*, Nr. 8 (2129), s. 68–69, here s. 68.
- ⁵³ CECYLIA LANGIER. *Tadeusz Czacki jako historyk*. In: *Prace Naukowe. WSP w Częstochowie. Pedagogika 1999–2001*, Nr. 8–10, s. 145–157, here s. 156.
- ⁵⁴ WAWRZYNIEC SUROWIECKI. *O upadku przemysłu i miast w Polsce. Warszawa 1810*, s. 277–281.
- ⁵⁵ TAZBIR, *Kostiumy króla*, s. 68.
- ⁵⁶ *Stanisław August IV Poniatowski*. In: SIERADZKA, *Wizerunki legendarnych i historycznych władców Polski*.
- ⁵⁷ TOPOLSKI, *Moralizatorstwo czy wyjasnienie*, s. 617–618.
- ⁵⁸ JANUSZ TAZBIR. *Przemiany polskiego patriotyzmu*. In: *Nauka. Polska Akademia nauk oddział Poznański 2004*, Nr. 1, s. 47–53, here s. 49.
- ⁵⁹ TOPOLSKI, *Moralizatorstwo czy wyjasnienie*, s. 618; HENRYK SAMSONOWICZ. *O “historii prawdziwej”*. Gdańsk 1997, s. 106.
- Normens Deiviss šo mešiānismu uzskata par nelaimi, kas novedusi Poliju postā. NORMAN DAVIES. *God’s Playground. A History of Poland. Vol. 1 (to 1795)*. Oxford 2005, p. 8.
- ⁶⁰ JOACHIM LELEWEL. *Dodatek do Teodora Wagi Historii ksiąząt i królów polskich: panowanie Stanisława Augusta*. Warszawa 1819, s. 18–19, 24–25; TADEUSZ CEGIELSKI. *Poglądy na rozbiory Polski*. In: *Kwartalnik Historyczny 1976*, Tom 83, Nr. 3, s. 636–642, here s. 641; TOPOLSKI, *Moralizatorstwo czy wyjasnienie*, s. 616.
- ⁶¹ Rietumu autori ātrāk un ar mazāku emocionalitāti saskatīja I, II un III dališanas atšķirības. JERZY MATERNICKI. *Recenzija par: Marian Henryk Serejski. Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*. Warszawa 1970. In: *Kwartalnik Historii nauki i Techniki 1971*, Nr. 16/1, s. 155–160, here s. 158; LORD, *The Second Partition of Poland*, pp. 484–485.
- ⁶² HENRYK SCHMITT. *Szkie historyczny dziejów 30-letniego panowania Stanisława Augusta, ostatniego króla polskiego*. Kraków 1872, s. 4–6, 64–65; ANDRZEJ STROYNOWSKI. *Lwowska szkoła badań nad epoką stanisławowską w okresie międzywojennym*. In: *Istoricnij arhiv, Naukovi studii*, Nr. 11. Mikolaiv 2013, s. 93–99, here s. 94; TEODOR MORAWSKI. *Dzieje narodu polskiego. Tom V. Stanisław August. Poznań 1877*, s. 285–286, 426–427.
- Franču vēsturnieki raudzījās līdzīgi: MARIAN HENRYK SEREJSKI. *Europa a rozbiory Polski*. Warszawa 1970, s. 140, 198.
- Briti bažījās par Krievijas ekspansiju, taču parlamentā virsroku guva pragmatisms – būtiskāka bija tirdzniecisko sakaru stabilitāte. Žečpospolīta atradās tālu, primārs bija konflikts ar revolucionāro Franciju. ZOFIA LIBISZOWSKA. *Prasa i publicystyka angielska wobec drugiego rozbioru Polski*. In: *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego 1973*, Nr. 12/3, s. 299–325, here s. 324–325.
- ⁶³ JERZY ZDRADA. *Apollo Korzeniowski’s Poland and Muscovy*. In: *Yearbook of Conrad Studies (Poland) 2008–2009*, Vol. 4, pp. 21–96, here p. 63.
- ⁶⁴ ANDRZEJ WIERZBICKI. *Związki “Przeglądu Historycznego” z warszawską szkołą historyczną*. In: *Przegląd Historyczny 2006*, Tom 97, Nr. 1, s. 1–11, here s. 2.

- ⁶⁵ KAROL BOROMEUSZ HOFFMAN. Historia reform politycznych w dawnej Polsce. Lipsk 1867, s. 311.
- ⁶⁶ STANISŁAW WIŚNIEWSKI. Upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej w świetle poglądów Jana Nepomucena Janowskiego. In: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne* 1964, Nr. 19, s. 87–118, here s. 97, 117.
- ⁶⁷ WALERIAN KALINKA. Ostatnie lata panowania Augusta. Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału. In: MARIAN HENRYK SEREJSKI (red.). *Historycy o historii*. Warszawa 1963, s. 331, 336; WŁADYSŁAW SMOLEŃSKI. Stanowisko Waleriana Kalinki w historiografii polskiej. Warszawa 1887, s. 14.
- ⁶⁸ Lietuvos šlahta pretojās reformu mēģinājumiem, jo bažījās zaudēt savu partikularitāti (lietuviešu vēsturnieki to nenosoda). JUČAS, Lietuvos ir Lenkijos unija, pp. 293–294.
- ⁶⁹ HENRYK STANISŁAW MICHALAK. Jozef Szujski (1835–1883). Łódź 1987, s. 35, 97; MICHALSKI, *Historiografia polska*, s. 431.
- Bija poļu vēsturnieki, kuri noliedza neatkarības iespēju: KRZYSZTOF BACZKOWSKI. W służbie dworu Habsburskiego. Antoni Walewski (1805–1876). In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* 2005, Nr. 132, s. 99–108, here s. 107.
- ⁷⁰ MICHAŁ BOBRZYŃSKI. *Dzieje Polski w Zarysie*. Warszawa 1987, s. 449–450.
- Fēlikssam Konečnijam (*Feliks Koneczny*, 1862–1949) dališana bijusi rezultāts Žečpospolītas mēģinājumam apvienot sevī Rietumu un Austrumu civilizācijas. Tas novedis pie nonākšanas Austrumu atkarībā. FELIKS KONECZNY. *Polskie logos a ethos: roztrzsanie o znaczeniu i celu Polski*. Tom 2. Poznań 1921, s. 25–27.
- Lietuviešu vēsturnieki uzskata, ka 16. gadsimta nogalē izveidotā valsts iekārta noveda pie tās sabrukuma 18. gadsimtā. HENRYK WIZNER. Recenzija par: Zigmantas Kiaupa, Jurate Kiaupiene, Albinas Kuncevičius, Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius 1995, pp. 443. In: *Zapiski Historyczne* 1997, Tom 62, Nr. 1, s. 150–152, here s. 151.
- ⁷¹ ANDRZEJ FELIKS GRABSKI, MARIAN HENRYK SEREJSKI. *Dzieje Polski w zarysie – wstep*. In: BOBRZYŃSKI, *Dzieje Polski*, s. 31, 36.
- ⁷² OSWALD BALZER. Z zagadnien ustrojowych Polski. Lwów 1917, s. 51–52. OLGIERD GÓRKA. Optymizm a pesymizm w historiografii polskiej. Odwrócenie pojęć. In: POHOREDECKI, TYSZKOWSKI, *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu*, s. 562–570, here s. 563; LEŚNODORSKI, *Rzeczpospolita w drugiej połowie 18 wieku*, s. 131–132.
- ⁷³ BALZER, Z zagadnien ustrojowych Polski, s. 12–13, 63–66, 74–75; TOPOLSKI, *Moralizatorstwo czy wyjasnienie*, s. 620.
- ⁷⁴ KORZON, *Zamkniecie dziejów*, s. 35–37; HENRYK SAMSONOWICZ. Od kiedy Polacy mieszkają w Polsce? Narodziny narodu. In: *Polityka* 1997, Nr. 10 (2079), s. 72–74.
- ⁷⁵ SAMSONOWICZ, O “historii prawdziwej”, s. 107–108; JANUSZ TAZBIR. Podzwonne dla inkwizycji. Gasnące stopy. In: *Polityka* 1998, Nr. 43 (2164), s. 86.
- ⁷⁶ KORZON, *Zamkniecie dziejów*, s. 13–19; TOMASZ CEGIELSKI. *Polityka Rzeszy Niemieckiej w okresie pierwszego rozbioru Polski 1772–74*. In: *Kwartalnik Historyczny* 1979, Nr. 86/1, s. 19–42, here s. [19]; DOROTA DUKWICZ. *Rosja wobec sejm rozbiorowego warszawskiego (1772–1775)*. Warszawa 2015, s. 15–17.
- ⁷⁷ MICHALSKI, *Historiografia polska*, s. 430.
- ⁷⁸ Šlahta 1772. gadā bija apjukusi, bet ātri samierinājās, jo par dališanu baumoja gadiem, un bija pierasts pie ārzemju militārās klātbūtnes. DOROTA DUKWICZ. Czy rozbiór był wstrząsem? Problem reakcji społeczeństwa szlacheckiego Rzeczypospolitej na zabór części terytorium oraz utratę suwerenności w okresie pierwszego rozbioru. In: WOJCIECH KRIEGSEISEN (red.). “My i oni”. *Spółczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*. Warszawa 2016, s. 355–377, here s. 369, 377.

- ⁷⁹ TADEUSZ KORZON. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, 1764–94, badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków – Warszawa 1897, s. 4–32; KORZON, Zamknięcie dziejów, s. 40; MICHALSKI, Historiografia polska, s. 434; ANDRZEJ ZAHORSKI. Spór o Napoleona we Francji i w Polsce. Warszawa 1974, s. 101.
- ⁸⁰ MATERNICKI, Europa a rozbiory Polski, s. 159–160; WIERZBICKI, Związki “Przeglądu Historycznego”, s. 5; CEGIELSKI, Polityka Rzeszy Niemieckiej, s. 637, 642.
- ⁸¹ TOPOLSKI, Moralizatorstwo czy wyjaśnienie, s. 620.
- ⁸² STROYNOWSKI, Lwowska szkoła badań nad epoką stanisławowską, s. 94–95; RAFAŁ STOBIECKI. Rosja i Rosjanie w polskiej myśli historycznej 19 i 20 wieku. In: ANDRZEJA DE LAZARI (red.). Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan. Warszawa 2006, s. 159–202, here s. 173–174, 178; ZOFIA ZIELIŃSKA. Polemika Szymona Askenazego i Bronisława Dembińskiego (1903–1904). In: Kwartalnik Historyczny Rocznik 2017, Nr. 124, s. 5–42, here s. 36; LORD, The Second Partition of Poland, pp. 486, 488; PIEŚNIARCZYK, Historia Polski w pigułce, s. 197; MICHALSKI, Historiografia polska, s. 434.
- ⁸³ TOPOLSKI, Moralizatorstwo czy wyjaśnienie, s. 616; MICHALSKI, Historiografia polska, s. 430, 434.
- ⁸⁴ BOLESŁAW LIMANOWSKI. Historia Ruchu społecznego w drugiej połowie 18 stulecia. Lwów 1888, s. 398–399.
- ⁸⁵ GÓRKA, Optymizm a pesymizm w historiografii polskiej, s. 564.
- ⁸⁶ ANTONI CHOLONIEWSKI. Duch dziejów Polski. Kraków 1917, s. 3–4; ZAHORSKI, Spór o Napoleona, s. 137.
- ⁸⁷ JÓZEF SIEMIĘŃSKI. Konstytucja trzeciego maja 1791 jako wyraz polskiej kultury politycznej. Zamość 1921, s. 28.
- ⁸⁸ MICHALSKI, Historiografia polska, s. 428; ADAM CICHOSZ, HENRYK KOCÓJ. Wielkie Dzieło Odrodzenia Narodowego: w 220 rocznicę Konstytucji 3 maja. In: Bibliotheca Nostra, Śląski kwartalnik naukowy 2011, Nr. 2/2, s. 167–184, here s. 177.
- ⁸⁹ STANISŁAW KUTRZEBA. Sily Panstwow. In: KUTRZEBA, Przyczyny upadku, s. 117–134; LEŚNODORSKI, Rzeczpospolita w drugiej połowie 18 wieku, s. 131–132.
- ⁹⁰ JÓZEF KALLENBACH. Sily moralne i umysłowe. In: KUTRZEBA, Przyczyny upadku, s. 135–174.
- ⁹¹ STOBIECKI, Rosja i Rosjanie w polskiej myśli, s. 164–165.
- ⁹² FRANCISZEK BUJAK. Sily gospodarze. In: KUTRZEBA, Przyczyny upadku, s. 79–116; WACŁAW TOKARZ. Dwa ostatnie rozbiory. In: KUTRZEBA, Przyczyny upadku, s. 233–258.
- ⁹³ WŁADYSŁAW KONOPCZYŃSKI. Polityka zagraniczna. In: KUTRZEBA, Przyczyny upadku, s. 175–206; MICHALSKI, Historiografia polska, s. 427, 435.
- ⁹⁴ TOPOLSKI, Moralizatorstwo czy wyjaśnienie, s. 617; MICHALSKI, Historiografia polska, s. 428, 431.
- ⁹⁵ STOBIECKI, Rosja i Rosjanie w polskiej myśli, s. 184.
- ⁹⁶ GÓRKA, Optymizm a pesymizm w historiografii polskiej, s. 565–567, 568.
- ⁹⁷ BARTOŁOMIEJ STARZEC. Problem rewindykacji w II Rzeczypospolitej dóbr objętych konfiskatą po powstaniu styczniowym przez rządy carskie. In: Zeszyty Prawnicze 2009, Nr. 9/2, s. 83–107, here s. 88–89.
- ⁹⁸ WIERZBICKI, Związki “Przeglądu Historycznego”, s. 8.
- ⁹⁹ OSKAR HALECKI. Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe. New York 1998, pp. 165–166; EMANUEL ROSTWOROWSKI. Podbój Śląska przez Prusy a pierwszy rozbiór Polski. In: Przegląd Historyczny 1972, Tom 63, Nr. 3, s. 389–412.
- ¹⁰⁰ MICHAŁ ŚLIWA. Adam Próchnik. In: JAN RAJMAN (red.). Ludzie i idee socjalistyczne w Polsce. Kraków 1989, s. 214–233, here s. 219–220.

- ¹⁰¹ STEFAN CIARA. Adam Skalkowski (1877–1951). Profesor Uniwersytetu Poznańskiego. In: *Niepodległość i Pamięć* 2011, Nr. 18/1 (33), s. 193–208, here s. 203–205.
- ¹⁰² KAROL ZBYSZEWSKI. *Niemcewicz od przodu i tyłu*. Warszawa 1939, s. 366.
- ¹⁰³ JOLANTA CHWASTYK-KOWALCZYK. Peregrynacje Karola Zbyszewskiego po epoce stanisławowskiej. In: *Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy* 2009, Tom 12, Nr. 1, s. 15–28.
- ¹⁰⁴ JAN RUTKOWSKI. Gospodarcze podłoże rozbiorów Polski. In: *Mówią Wieki, Magazyn Historyczny* 2002, Nr. 5 (509), s. 24–30.
- ¹⁰⁵ GEBERT, GEBERTOWA. *Opowiadania z dziejów ojczystych*, s. 142–147.
- ¹⁰⁶ MATERNICKI, *Europa a rozbiory Polski*, s. 159.
- ¹⁰⁷ CEGIELSKI, *Polityka Rzeszy Niemieckiej*, s. 641; STOBIECKI, *Rosja i Rosjanie w polskiej myśli*, s. 163–165, 194; LECLERCQ, *La vie politique polonaise au 18e siècle*, pp. 28–29.
Katrīna II gribējusi nevis dalīt Žečpospolitu, bet haosa apstākļos to pārvaldīt: STANISŁAW “CAT” MACKIEWICZ. *Stanisław August*. Warszawa 1978, s. 218–225.
- ¹⁰⁸ LEŚNODORSKI, *Rzeczpospolita w drugiej połowie 18 wieku*, s. 143–144.
- ¹⁰⁹ ANNA BAŃKOWSKA. Komisja Edukacji Narodowej – ludzie i idee. Rozmowa z Prof. Dr Bogusławem Leśnodorskim. In: *Poradnik Bibliotekarza* 1973, Nr. 4/282, s. 97–103, here s. 100.
- ¹¹⁰ CEGIELSKI, *Polityka Rzeszy Niemieckiej*, s. 642.
- ¹¹¹ EMANUEL ROSTWOROWSKI. *Polska w układzie sił politycznych Europy*. In: BOGUSŁAW LEŚNODORSKI (red.). *Polska w epoce Oświecenia*. Warszawa 1971, s. 47; EMANUEL ROSTWOROWSKI. *The commonwealth of the gentry. Tentative reforms under Russia's tutelage (1763–1788)*. In: ALEKSANDER GIEYSZTOR (ed.). *History of Poland*. Warsaw 1968, s. 313–358, here s. 313–314; FRÉDÉRIC DE SMITT. *Frédéric II, Catherine et le partage de la Pologne. D'après des documents authentiques*. Paris 1862, p. [68].
- ¹¹² ROSTWOROWSKI, *Podbój Śląska*, s. 408; ROSTWOROWSKI, *Na drodze do*, s. 183–190; EMANUEL ROSTWOROWSKI. *The commonwealth of the gentry. The Extinction of the Polish State*. In: GIEYSZTOR, *History of Poland*, pp. 390–396, here pp. 392–394; CICHOSZ, KOCÓJ, *Wielkie Dzieło*, s. 182.
- ¹¹³ ZIELIŃSKA, *Stanisław August*, s. 317–318.
- ¹¹⁴ RICHARD BUTTERWICK. *Recenzja par: Krystyna Zienkowska. Stanisław August Poniatowski*. Wrocław 1998. In: *Przegląd Historyczny* 1999, Nr. 90/1, s. 95–98.
- ¹¹⁵ TOPOLSKI, *Moralizatorstwo czy wyjaśnienie*, s. 623.
- ¹¹⁶ MICHALSKI, *Historiografia polska*, s. 426.
- ¹¹⁷ MICHALSKI, *Stanisław August Poniatowski*, s. 622–626, 632, 635.
- ¹¹⁸ MATERNICKI, *Europa a rozbiory Polski*, s. 158.
- ¹¹⁹ URUSZCZAK, *Konstytucja 3 maja*, s. 14, 39.
- ¹²⁰ KRZYSZTOF KUSTRA. *Ostatnie lata Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Recenzja par: Tadeusz Cegielski, Łukasz Kądziela. Rozbiory Polski 1772–1793–1795*. Warszawa 1990. In: *Przegląd Powszechny* 1992, Nr. 6 (850), s. 510–512.
- ¹²¹ ALEKSANDER BOCHEŃSKI. *Dzieje głupoty w Polsce. Pamflety dziejopisarskie*. Warszawa 1988, s. 5–14.
- ¹²² WOJCIECH KALWAT. *Jasienica – reaktywacja*. In: *Mówią Wieki* 2008, Nr. 1/8 (577), s. 58.
- ¹²³ GIEROWSKI, *Historia Polski. 1764–1864*, s. 69; DANIEL STONE. *Recenzja par: Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*. SAMUEL FIZSMAN (red.). Bloomington 1997. In: *Slavic Review* 1999, Vol. 58, Issue 1, pp. 205–206, here p. 205.
- ¹²⁴ ZIELIŃSKA, *Nowe świata polskiego tworzenia*, s. 12–15; ZIELIŃSKA, *Stanisław August*, s. 319; SAMSONOWICZ, *Od kiedy Polacy mieszkają w Polsce?*, s. 74.
- ¹²⁵ STEFAN BRATKOWSKI. *Podróż do nowej przeszłości*. Warszawa 2000, s. 259–260, 279, 286–289.

- ¹²⁶ DUKWICZ, Rosja wobec sejmu, s. 13, 75, 243–244. Līdzīgi uzskati pausti arī Rietumu pētnieku darbos. BUTTERWICK, Stanisław August Poniatowski, s. 96.
- ¹²⁷ CICHOSZ, KOCÓJ, Wielkie Dzieło, s. 182.
- ¹²⁸ JAROSŁAW PORAZIŃSKI. Profesor Jacek Staszewski. Nauczyciel i mistrz (1933–2013). In: Klio (Toruń) 2013, Vol. 25, Nr. 2, s. 1–8, here s. 7.
- ¹²⁹ DAVIES, God's Playground, pp. 395, 400; LORD, The Second Partition of Poland, p. 487.
- ¹³⁰ [JERZY LUKOWSKI]. A concise history of Poland. Cambridge 2001, pp. 100–102.
- ¹³¹ MAREK KORNAŃSKI. Rzeczpospolita przedrozbiorowa i rozbiory jako doświadczenie Europejskie. In: Pressje 2007, Nr. 10/11, s. 82–97, here s. 90–91.
- ¹³² JAN KIENIEWICZ. Czy Europa Wschodnia jest możliwa? In: Arcana 2000, Nr. 1–33, s. 54–67.
- ¹³³ BOHDAN URBANKOWSKI. 3 Maja mit i historia. In: Gazeta Polska 1992, 3–10 maja, s. 1, 6–7.
- ¹³⁴ STASIAK, NOSOW, Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej, s. 180–227.
- ¹³⁵ STOBIECKI, Rosja i Rosjanie w polskiej myśli, s. 163.
- ¹³⁶ STASIAK, NOSOW, Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej, s. 182–183, 186.
- ¹³⁷ FRANCISZKA RAMOTOWSKA. Dziedzictwo ideowe Konstytucji 3 maja w Powstaniu Styczniowym. In: Miscellanea Historico-Archivistica 1995, Tom V, s. 67–85, here s. 67; DAVIES, God's Playground, p. 401.
- ¹³⁸ TAZBIR, Przemiany polskiego patriotyzmu, s. 52–53.

SUMMARY

The article explores the evolution of a view developed by Polish historians from the 18th century up to the present day. This view concerns a rather unusual development of modern Europe – partition of Poland (1772–1795). Inevitably, this issue has to do with the deeper causes underlying the weakness of the Polish-Lithuanian Commonwealth (*Rzeczpospolita*) in the 16th–18th centuries. It has not been easy for historians to distinguish them from the direct causes of Partitions. Similarly, the political beliefs of historians and the events of the era in which they lived have influenced their outlook upon the past. Historians, evaluating the 18th century, often sought to answer current political questions, such as whether in the 19th century the national liberation uprisings were necessary.

The first impulses for evaluating the Partitions of the Polish-Lithuanian state came from philosophers of the era, and the partitioners themselves – Rousseau sympathized with republicanism, while Voltaire supported the policies of Catherine II and Friedrich II. The King of Prussia argued that Commonwealth was not able to govern itself, but the tsarina provided justification by referring to the recovery of the so-called “historical lands” – these views were rooted in historiography and public perception.

The Napoleonic era gave hope for the revival of Polish statehood, and yielded an opportunity to make the first critical analysis of *Rzeczpospolita* of late 18th century; the achievements by politicians of that period – The “Patriot Party” and the so-called *Familia* with Constitution of 3 May, King Stanisław Augustus II by looking for compromises with neighbouring superpowers, as well as defenders of traditional nobility (*szlachta*) values, or yet the pro-Russian *szlachta* (so-called *Hetmans*). Gradually, historians realised that there should be a separation between internal factors (weak state, decentralised economy, the need for reform, defending traditional values and outright betrayal) and

external (expansion of neighbours, Western European preoccupation with the French Revolution).

Along with the era of Romanticism, historiography entered, for a long time, moralization – the “good / bad” reformers, the “treacherous king”. The Romanticists (Lelewel) themselves emphasized the uniqueness and superiority of the Polish-Lithuanian republican system in the Age of Enlightenment.

The second half of the 19th century was marked by discussions between the Krakow School of history (pessimistic view of the past events – Kalinka, Szujski, Bobrzynski) and the Lviv / Warsaw School of History (optimistic view of the past events – Korzon, Smolenski, Aszkenazy) – whether the Partitions were a (deserved) result of Polish own mistakes or came about through aggressiveness of the neighbouring powers. At the end of the 19th century and during World War I, the view that the reasons of the First Partition should be separated from II and III Partition prevailed; the dominant view held that Polish-Lithuanian state was partitioned precisely because of the onset of an internal political, educational, and economic revival at the end of the 18th century.

After World War II, the view of modern Polish historiography on Partitions was established (Konopczynski, Rostworowski, Lesniodorski, Lojek, Zielinska). In-depth study of Polish-Lithuanian diplomacy of the period and its place in European geopolitics was conducted, generally casting a positive outlook on *Rzeczpospolita*'s abilities and readiness for the rebirth even in very difficult conditions. The last king of the Commonwealth was at least partially rehabilitated as a skilled diplomat in relations with Russia.

Research of Partitions also reveals development of longstanding views in the Polish society (stereotypes) from the late 18th century onwards regarding European countries – direct instigators of Polish state destruction – the Prussians, but the true architects – Russia; Austrians – most sympathetic of the three partitioners; while empty-worded sympathies for Poles that lacked true support were expressed by French and British.